

O'zbekistan Joqari hám Orta arnawlı Bilimlendiriw Ministrliqi

A'jiniyaz atındag'ı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Baslawısh tálim kafedrası

Qosayeva Gulparshin

**Baslawısh bilimlendiriwde ana tili pa'nin oqitiwdi jetilistiriwdin'
a'hmiyetli ma'seleleri
5A111701-«Baslawısh bilimlendiriw» magistr bilim dárejesin
jaqlaw ushın orınlang'an**

DISSERTATSIYA

İlimiy basshı:

doc. S.Saytbekova

Nókis- 2018

Mazmunı

Jumıstın' uluwma sıpatlaması.....	4
Mashqalanın aktualıǵı.....	4
Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları.....	4
Izertlewdiń obekti hám predmeti.....	4
Izertlewdiń metodları.....	5
Izertlew nátiyjelerinin' ámeliy áhmiyeti hám qollanılıwı	5
Dissertatsiyanın dúzilisi hám quramı.....	5
Orınlangan jumıstın tiykarǵı nátiyjeleri.....	6
Nátiyje hám usınıslardıń uluwmalastırılǵan ko'rinisi	6

I-BAP. Ana tildi oqıtıwda sistemalıq izertlewdi endiriw máseleleri

1.1. Til biliminde dúzilislik izertlewlerdi qollanıw.....	7
1.2. R.G.Piotrovskiydiń dúzgen til sisteması haqqındaǵı model	10
1.3. Substantsiya, struktura hám funktsiyanın til sistemasın dúziwshiligi haqqındaǵı uǵım.....	14
1.4. Sistemalıq izertlewlerdi baylanıs kommunikatsiyalarında paydalanıw jollar.....	15
1.5. Tildin' sistemalıq hám strukturalıq qásiyetlerinin' anıqlanıw tariyxı haqqında.....	18

II-BAP. Baslawısh bilimlendiriw sistemasında til òsiriw ma`seleleri

2.1. Baslawısh bilimlendiriw sistemasındaǵı reformalar haqqında	21
2.2. Ana tildi oqıtıwdıń tiykarǵı maqseti	23
2.3. Til òsiriw mektepte ana tilin oqıtıwdıń bas maqseti.....	24
2.4. Sòylew-oylaw negizi	

.....	25
2.5. Baslawış klass oqıwshılarınıń awız-eki sòylew tilin òsiriw.....	26
2.6. Oqıwshılardıń sòylewin rawajlandırıwdıń maqseti menen wazıypaları ..	28
2.7. Oqıwshılardıń sòylewine qoyılatuǵın talaplar	29

III-BAP. Oqıwshılardıń logikalıq oyınıń rawajlanıwı.

3.1. Oqıwshılardıń oy-òrisiniń rawajlanıw jolları.....	
3.2. Oqıwshılardıń ana tilin úyreniw arqalı logikalıq oyınıń rawajlanıwı.....	
3.3. Ana tili sabaǵında analiz, sintez hám salıstırıw.....	
3.4. Ana tili sabaǵında gúrriń júrgiziw usılı.....	
3.5. Evristikalıq gúrriń júrgiziw usılları	
3.6. Til faktların tallaw jolları.....	
3.7. Kòrkem shıǵarmalardıń tilin tallaw.....	
3.8. Ana tili sabaqları testleriniń kvantitativlik tipologiyalıq analizi.....	
3.9. İtimallıqlar teoriyası iliminiń qollanıw òzgeshelikleri haqqında	
3.10. Informaciyalıq toeriyasında qatelerdiń túrleri.....	
3.11. Tillerdi oqıtıwda statistikalıq tiyimlestiriw metodları sonday-aq balalardıń tilin statistikalıq izertlew máseleleri.....	
3.12. Birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstleriniń leksikalıq-statistikalıq analizi hám onda oqıwshılar tárepinen òzlestirilmegen sòzler.....	
3.14. Baslawış klass ana tili sabaqlıqlarında tekstleriniń kvantitativlik tipologiyasındaǵı sintetizm.....	
3.15. Jiyilikleri júz hám onnan artıq sòz formaları	
Juwmaqlaw	
Ádebiyatlar	

Jumıstıń uluwma sıpatlaması

Mashqalanıń aktuallıǵı. Baslawısh klass oqıwshılarınıń sòylew tilin zamanagòy metodları menen izertlew házirgi kúnde ana tildi oqıtıwdıń aktual máselelerdiń biri bolıp qalmaқта. Bunıń tiykarǵı sebebi izertlenilip atırǵan obektlerdi dúzilislik hám sistemalıq izertlew arqalı oqıwshı yamasa muǵallım menen oqıwshı arasındaqı baylanıs kommunikatsiyaların jetilistiriw jumısları menen baylanıslı bolıp otır. Bul orında substantsiya, struktura hám tildiń atqaratuǵın xızmeti til sistemasın quraytuǵınlıǵın atap òtiwimiz orınlı. Demek, baslawısh klass oqıwshılarınıń tilin sistemalıq til bilimi baǵdarında izertlew, ana tildi oqıtıwda òz sheshimin kútip turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp otır.

Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları. Izertlewdiń maqseti hám wazıypaları qatarına baslawısh klass sabaqlıqlarınıń tekstlerin paydalanǵan halda, izertlew jumısların alıp barıw arqalı onı analizlewden ibarat bolıp esaplanadı. Atap aytqanda til biliminde sońǵı waqıtta qollanılıp júrgen metodlar qatarında sistemalıq hám kvantitativlik lingvistika metodları baslawısh klass ana tili sabaqlıǵınıń tekstleri boyınsha izertlew jumısların ámelge asıra otırıp, sabaqlıq hám oqıwshı arasındaqı kommunikatsiyalıq baylanıslardı jetilistiriw jolların anıqlaw hám bul dissertatsiya jumısınıń tiykarǵı maqseti hám wazıypasın òz ishine aladı.

Izertlewdiń obekti hám predmeti. Izertlewdiń obekti bolıp baslawısh klass ana tili sabaqlıqlarındaǵı tekstleri tańlap alındı. Bul obektte tekstlerdiń strukturalıq hám sistemalıq dúzilisin anıqlawda kvantitativlik lingvistikalıq hám semiotikalıq baǵdarda anıqlaw dissertatsiyalıq jumıstıń tiykarǵı predmeti sıpatında predmet bolıp esaplanadı.

Izertlewdiń metodları. Izertlewdiń tiykarǵı metodları kvantitativlik

lingvistikanın metodlarına tiykarlanıp alıp barıldı.

Izertlewdiń jańalıǵı.

-Baslawısh bilimlendiriw sistemasında til òsiriw máselelerine aydınlıq kiritiw;

-Baslawısh klass sabaqlarınıń tekstlerin sistemalıq izertlewler metodların endiriw;

-Jas òspirimlerdiń auditoriyalarında baylanıs kommunikatsiyaların jetilistiriw;

Dissertatsiyanıń tiykarǵı jańalıqların quraydı.

Izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám qollanılıwı.

-Baslawısh bilimlendiriw mazmunına jańa modellerdi kiritiw arqalı onı jetilistirip barıwda;

-Baslawısh klass sabaqların jetilistiriwde;

-Baslawısh bilimlendiriw sabaqlıqlarınıń kompyuterlik qorın keńeytiwde.

Dissertatsiyanıń dúzilisi hám quramı. Dissertatsiyalıq jumıs tiykarınan alǵanda jumıstıń uluwma sıpatlaması, úsh bap hám qosımshadan ibarat.

Orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri.

-Birinshiden, baslawısh bilimlendiriwdiń mazmunın jetilistiriwde sabaqlıqtıń tekstlerin kvantitativlik modelin keltirip shıǵarıw hám onı hár tárepleme analizlep beriwde;

-Ekinshiden substantsiya, struktura hám funksiyanıń baslawısh bilimlendiriw sabaqlıqlarınıń tekstlerinde paydalanıw;

-Úshinshiden, ana tildi oqıtıwdı jetilistiriwde;

-Til òsiriwdiń jolların jetilistiriwde.

Nátiyje hám usınıslardıń qısqasha uluwmalastırılǵan kòrinisi.

Baslawısh bilimlendiriwdiń mazmunın mudamı rawajlanıp barıwshı qubılıs bolıp esaplanadı. Sol sebepli bul tarawdıń da mazmunına ózgeris kirgiziw, onı mudamı jetilistirip barıw, qalaberse jańa modelin oylap tawıp hám paydalanıp barıw zárúrligi sezilmekte. Bul orında baslawısh bilimlendiriw tarawındaǵı dúnya júzlik texnologiyalarınıń sońǵı jetilisgenliklerin paydalanıw tiykarǵı hám oraylıq jetiskenliklerdiń biri bolıp esaplanadı. Olay bolatuǵın bolsa jas òspirimlerdiń dòretiwshilik ortalıǵın qaliplestiriw hám onı mudamı rawajlandırıp barıwlarımız zárúr. Demek, bul máseleni iske asırıw ushın baslawısh bilimlendiriw mazmunınıń jańa modellerin jaratıp bariwimiz hám onı bilimlendiriw sistemasına endiriwimiz, alıńǵan nátiyje hám onıń qısqasha uluwmalastırılǵan kòrinisi bolıp esaplanatuǵınlıǵı tábiyǵıy qubılıs bolıp esaplanadı.

I-BAB.

ANA TILDI OQITIWDA SISTEMALIQ IZERTLEWLERDI ENDIRIW MASELELERI

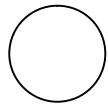
1.1. Til biliminde dúzilislik izertlewlerdi qollanıw

Lingvistikada òtken ásirdeń jetpisinshi jıllarında háwıj alǵan metodlarda izertlenilip atırǵan obektti úyreniwde yaǵnıy onıń til sistemasın anıqlawda tiykarınan alǵanda strukturalıq analizlew tiykarına súyengen edi. Sońınan baslap til bilimin izertlewlerde strukturalıq metodlar ataması menen atala basladı. Degen menen tilde bolıp atırǵan bárshe qublıslarda tek ǵana strukturalıq metodlarǵa súyene otırıp, onı anıqlaw jetkiliksiz bolıp shıqtı. Yaǵnıy bul orında tildegi orın alǵan bárshe qublıslardı strukturalıq metodlar járdemindegi analizlew jetkilisiz ekenligi kòzge kòrine basladı.

Sonıń ushında tábiyattaǵı obektler adamlar arasındaǵı qarım qatnaslar menen protseslerdiń quramlılıǵın esapqa alıwı zárúr boldı.

1. Elementlerden quralatuǵın anıq kòplikler.
2. Kòpliklerdegi elementler arasındaǵı qatnaslar.
3. Kòpliklerdegi elementler menen qatnaslardıń òz ara baylanısıwı hám olar arasındaǵı kelisimlilik qubılıslarınıń belgili bir substantsıyaǵa jámlesiwı arqalı ámelge asırıwları.

Joqarıdaǵı atı atalǵan izertlew baǵdarı izertlenilip atırǵan obektti elementler dárejesinde, olar arsındaǵı qatnaslardı hám pútin bir obektti izertlew múmkinshiliklerine iye boladı. Usınday úsh baǵdar tiykarında izertlewlerdiń elementli, strukturalıq hám sistemalıq metodlardı patdalanıw múmkin. Olar tómendegi súwretler arqalı kòrsetsek boladı.

Bul orında adam ushın eń zárúr bolǵan qublıslarınıń biri sıpatında,

sheksiz álemdegi obektlerdi, adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslar menen protseslerdi ajıratıp alıw máselesi bolıp esaplanadı. Bunıń tiykarǵı sebebi adamzat olardı birden sana seziminde sáwlelendiriw múmkinshiliklerine iye bolmaydı. Yaǵnıy bul sáwleleniw izbe-iz ámelge asırılıp barıladı. Nátiyjede adamzat turmısında álemdegi referentlerdiń sana seziminde sáwlelendiriwler arqalı, álemdegi úyreniw qublıları júzege kelip, olardıń bilim kònlıqeleri kúnnen-kúnge keńeyip otıradı.

Referent - bul ilimiy-texnikalıq termin bolıp, ol álemdegi bárshe obektlerdi, adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslardı hám bárshe qublılardı óz ishine alıwshı kompleksli uǵım bolıp esaplanadı. Bul termindi kòbirek ilimiy-texnikalıq ádebiyatlarda ushrasadı.

Sol sıyaqlı hár qanday referent adamzat tárepinen úyrenilgende, dáslep onıń elementleri, sońın ala bòlimleri boyınsha úyrenilip barıladı. Usınday túrdegi úyreniliw barısındaǵı alınǵan nátiyjelerdiń bárshesi, eń sońında izertlenilip atırǵan obektke barıp taqaladı. Al obektti qurawshı bòlimlerdi ajıratıp izertlewlerdi ilimde substant jolları menen izertlew degen uǵım menen orın alǵan.

Obektti bòlimlerge ajratıp izertlewlerdiń nátiyjesinde, olar áste-aqırın bir-birleri menen birlesip baslaw arqalı bir pútinlikti quraydı. Sonıń ushında endigi biliw qublıları tiykarınan alǵanda obektti qurawshı bòlimlerdi izertlewlerden ibarat boladı. Al obekttiń òzi bolsa negizinde quramalı bir pútinlikke iye boladı. Bul obektti negizinde elementler quraydı. Izertlenip atırǵan obekttiń sapalı sıpatların ajrata baslaydı. Nátiyjede bolsa bizler bul obekttiń ayırım elementlerin birlesip substantıya jasalıwın ańlawdan ibarat boladı. Basqasha sòz benen aytqanda substantıyalıq jaqınlasıwdıń, elementlik jaqınlasıwı sıpatında da qarawǵa baladı. (Yaǵnıy jetekshi element).

Bul orında hár qanday obektti detallarǵa ajıratıp izertlew tolıq nátiyjege erisiwge boladı degen printsipti ańlatpaydı.

Obektlerdiń strukturalıq qásiyetin bolsa tiykarınan alganda ishki hám sırtqı bolıp ekige bölinedi. Obektlerdiń strukturalıq dúzilisiniń ekige böliniwi birinshi gezekte, onıń ishki dúzilisindegi jaylasqan yarusınıń tereńlik dárejesiniń jaylasıwı jaǵdayına baylanıslı boladı. Bul orında strukturashı alımlar til-belgiler sisteması degen uǵımnan bas tartqan halda, olar tildiń strukturalıq qásiyetlerin úyreniwden bas tartadı.

1.2. R.G.Piotrovskiydiń dúzgen til sisteması haqqındaǵı model.

Dáslepki klassikalıq til sisteması haqqındaǵı dáslepki anıqlamanı F.de Sossyur dúzgen edi. Ol tildi belgiler sisteması sıpatında qaraydı hám onıń modelin tómenдеgi kòriniste keltirip shıǵaradı.

2-súwrette F.de Sossyurdiń belgiler sistemasınıń modeli kòrsetilgen. Bul modelde birinshi sheńberdiń joqarǵı bòliminde obektler, adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslar, qublıslar menen álwan túrli protsesler jòninde uǵımlar berilgen. Yaǵnıy olar adamnıń miyindegi obrozi sıpatında qabıl etedi. Al birinshi sheńberdiń tómenдеgi bòliminde bolsa, olardı ańlatıwshı akustikalıq obrozi beriledi. Basqasha söz benen tábiyattaǵı bárshe obektlerdiń adamlar arasındaǵı qarım-qatnaslardıń, qublıslardıń hám de álwan túrli protseslerdiń akustikalıq túrдеgi ańlatılıw tártibi jaylasqan boladı.

Ekinshi shńberde bolsa mısıl sıpatında kòrsetilgen sheńberdiń joqarısında gúldiń pútin bir obekt sıpatında beriliwi bolsa, al sheńberdiń tómenge bòliminde bul obektte ańlatatuǵın belgili bir tártiptegi ańlatılǵan hárip shınjırları jaylastırılǵan boladı.

F.de Sossyurdiń dúzgen bul belgiler sisteması klassikalıq model bolıp esaplanadı. Usı model tiykarında til-belgileri sisteması degen anıqlamaǵa kòplegen teoriyalıq jaqınlasıwlar júzege keledi. Degen menen F.de Sossyurdiń bul modelinde tábiyattaǵı obektler, adamlar arasındaǵı qarım-

qatnaslar, qublilar hám álwan túrli protseslerde sáwleleniw qatnasları berilmeydi. Sol sıyaqlı belgili bir tártipde signal bolıp shıǵatuǵınlıǵı ańlatılmaydı. Qala berse F.de Sossyurdıń dúzgen modelinde álemdegi obekt penen signal arasındaqı baylanıstırıwshı bul Adam ekenligi haqqındaǵı anıqlıqlar onıń bul modelindegi esapqa alınbaǵan belgili Rossiyalıq alım prof.R.G.Piotrovskiy tárepinen tolıqtırıladı. Onıń dúzgen lingvistikalıq modelin tómendegi 3-súwrette kórsek boladı.

R.G.Piotrovskiy álemdegi bárshe obektlerdi, adamlar arasındaqı qarım-qatnaslardı, hár qıylı qublılardı shártli turde referentler dep ataydı. Onıń kórsetken lingvistikalıq modelinde álemdegi referentler R° qatnas arqalı adamnıń miyinde sáwlelenedi. Bul sáwlelengen obektı ol belgileniwshi dep ataydı.

R^* qatnas arqalı belgileniwshi $a_i - m_i$ háribi menen belgilenedi. Al R^{0-1} qatnas arqalı bolsa, ol l_i bolıp gózlengen mánzilge jiberiledi.

R.G. Piotrovskiy bul modeldi dúzer eken, ol referent menen signal arasında hesh waqıtta tikkeley baylanıstıń bolmaytuǵınlıǵın atap ótedi. Bul pikirdi dawam ete otırıp, referent penen signal arasındaqı baylanıstı tek ǵana adam ǵanaornatatuǵınlıǵı joqarıdaǵı model arqalı dálillep beredi.

(3-súwret)

1.3. SUBSTANTSIYA, STRUKTURA HÁM FUNKTSIYANIŃ TIL SISTEMASIN DÚZİWŞİLİĞİ HAQQINDAĞI UĞIM

Til sistemasın tiykarınan alganda substantsiya, struktura hám funksiya onıń tiykarǵı qurawshı yarusı bolıp esaplanadı.

Substantsiya - bul álemdegi protsesler menen qublıslardıń tiykarǵı mańızı yamasa eń áhmiyetli nátiyjesi bolıp esaplanadı.

Struktura bolsa tildiń qurlısın, tildi onıń dúzilis tárepinen izertlew tájriybelerine iye bolǵan izertlewlerdiń bir tarawı bolıp esaplanadı.

Házirgi kúnde ulıwma bir anıqlamaǵa iye bolǵan, atap aytqanda til-bul adamlar arasındaqı qarım-qatnas quralı dep pikir júritiledi. Egerde til adamlar arasındaqı qarım-qatnas xızmetin atqaratuǵın bolsa, onda ol tildiń atqaratuǵın funksiyası bolıp esaplanadı.

Solay etip substantsiya, struktura hám funksiya birgelesip til sistemasın quraydı eken.

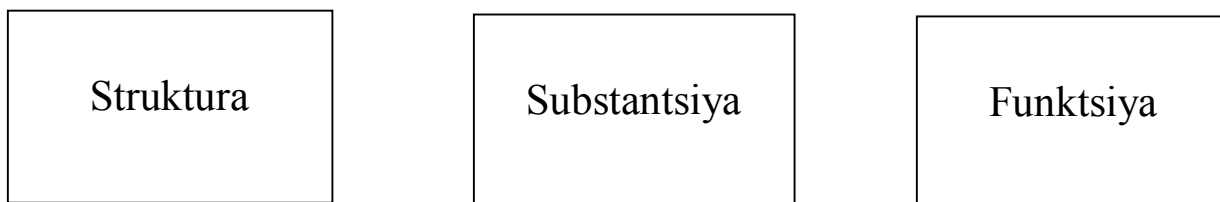
Házirgi kúnge kelip olar dara túrde tildiń mashqalaların izertlew jumıslarınıń nátiyjeleri alıńan.

Substantsiya, struktura hám funksiya turindegi izertlewlerde, olardıń hár qayssısınıń öz aldına mazmunına iye boladı. Bul uǵımlardıń ishinde ásirese strukturalıq izertlewler keń front boyınsha alıp barılǵan. Sol sebepli strukturalıq izertlewler til bilimindegi ayrıqsha kòzge taslanadı. Hátte strukturalıq izertlewler sistemalıq izertlewler menen öz ara kelisimli yamasa öz ara shártli túrdegi uǵımlar til biliminde orın alǵan. Bul eki túrdegi izertlewlerdiń hár biri öz aldına bolǵan mazmunǵa iye ekenligi de sòzsiz.

Egerde strukturalıq izertlewdiń tereń mazmunına kirer ekenbiz, onda onıń ishki hám sirtqıqatnaslardıń dúzilislerin kòz aldımızǵa keltiriwimiz múmkin. Strukturalıq jaqınlasıw izertlenip atıǵan obektin elementleri arasındaqı dúzilislik qatnaslar menen sheklengenligin anıqlaymız.

Al sistemalıq jaqınlasıw bolsa tildegi quramalı qublıslardı keń diapazon boyınsha izertlew múmkinshiliklerine iye boladı.

Hár qanday sistema bolsa struktura hám substantsiyanıń birgelesiwleri arqalı júzege keledi hám óz funktsiyasın atqaradı.

Sistemalıq izertlewlerdiń tiykarǵı ayrıqshalıǵı, ol izertelenip atırǵan obektler jónindegi bir táreplilik yamasa mayda juwmaqlardan awlaq túrde alıp barıladı. Onıń izertlew òrisi keń túrde ámelge asırılıp barıladı.

1.4.Sistemalıq izertlewlerdi baylanıs kommunikatsiyalarında paydalanıw jolları

Dúnya júzlik psixolingvist ilimpazlarınıń izertlew boyınsha mektep jasına kelgen bala tórt mınǵa jaqın sòzdiń mánisin ańlay alatuǵınlıǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa iye bolıp otırmız. Al òspirimlerdiń grammatikalıq sistemasınıń qáliplesiw protsessiniń birinshi basqıshı 2-7 jas aralıǵında payda bolatuǵınlıǵı anıqlandı.(Moldabekov, 1990, 62-64 b). Tilekke qarsı qısqa dáwir aralıǵında júzege kelgen bunday jaǵdaylardıń sebebi ilimge málim málim bolmay otır.

Bul orında dòretiwshilik ortalıqtı jetilistiriwde insanlar arasındaǵı baylanıskommunikatsiyalarınıń dúzilisin úyrenip shıǵıwımız maqsetke

muwapiq bolip esaplanadı. Álbette, tábiyǵıy hám jasalma tiller járdeminde insanlar arasında informatsiyalardı jetkiziwshi hám qabıllawshı kommunikativlik protsessler ámelge asırıladı. Tábiyǵıy tiller qatarına qaraqalpaq, qazaq, ózbek hám taǵıda basqa tiller kiredi.

Házirgi waqıtta álemde 6500 tábiyǵıy tildiń bar ekenligin ilimniń ózi tastıyqlap otır. Al, matematikalıq, fizikalıq, ximiyalıq formulalar, sonday-aq hár qıylı programmalastırıw tilleri jasalma tiller qatarına kiredi.

Ádette tábiyǵıy hám jasalma tillerde tòmendegi komponentler arqalı óz-ara baylanıs kommunikativlik protsessi ámelge asırıladı:

1. Maǵlıwmatlardı jetkiziwshi (bizlerdiń jaǵdayımızda bul jumıstı muǵallım yamasa sabaqlıq atqaradı);
2. Maǵlıwmatlardıń adresatı (adresat sıpatında maǵlıwmatlardı qabıllap otırǵan oqıwshılar kiredi);
3. Baylanıs kanalı (bul jaǵdayda muǵallımniń sòzi skustikalıq tolqınlar aǵımı túrinde hawa arqalı oqıwshılarǵa jetkeriledi);
4. Maǵlıwmatlarda kòrsetilgen ámeldegi qandayda bir fakt (situatsiya);
5. Maǵlıwmatlardıń ózi yamasa tekst. Tekst - bul dizbekli shınjır tárizli jaylasqan lingvistikalıq belgiler bolıp ol quramalı sintaksislik-semantikalıq baylanıs kanalların payda etedi. Bul lingvistikalıq belgiler baylanıs kanalları arqalı muǵallımnen oqıwshıǵa yamasa kerisinshe oqıwshıdan muǵallımge uzatıladı.
6. Baqlawshı(máselen muǵallımniń sabaǵına mektep direktorı yamasa direktordıń oqıw isleri boyınsha orınbasarı kirip, òtilip atırǵan sabaqtıń sapası menen tanısadı. Bunday jaǵdayda olar baqlawshı xızmetin atqaradı).

Óz-ara baylanıs kommunikativlik protsessiniń iske asırılıwında, dáslepki bes komponenttiń qatnasıwı shárt. Egerde bul komponentlerdiń keminde birewi qatnaspay qalsa onday jaǵdayda muǵallım menen oqıwshı arasında óz-ara baylanıs kommunikatsiyaları úziliske túsedı.(Piotrovskiy,1999, 85-109 b).

Al, altınshı komponenttiń baylanıs kommunikatsiyalarına qatnasıw shárt emes. Yaǵniy bul jaǵdayda muǵallım menen oqıwshı arasında òz-ara baylanıs kommunikatsiyaların dawam ete beredi.

Òz-ara baylanıs kommunikatsiyalıq protsessindegi eń qıyın hám quramalı etapı-bul maǵlıwmatlardı qabıllaw hám onı rasshifrovkalaw qubılısı bolıp esaplanadı. Bizlerdiń jaǵdayımızda òz-ara baylanıs kommunikatsiyalıq protsessine qatnasıp atırǵan altı komponenttiń tórtinshisi bolıp esaplanadı.

Klastaǵı muǵallım oqıwshılardıǵa jetkeriliwi zárúr bolǵan informatsiyalardı impulsisignallar járdeminda baylanıs kanalına jiberedi. Bul kanallar arqalı muǵallımniń jiberen impulsleri oqıwshılardıǵa kelip jetedi. Endigi másele kelgen impulslerdiń qupiyalılıqların ashıwdan ibarat boladı. Onıń ushın oqıwshılar bul signaldıń impulslerin qabıl etiwden aldın, belgili bir dárejede tayarlıqlardı iye bolıwı tiyis.

Egerde olar kelgen signallardı qabıllawdıń ishki tayarlıǵına iye bolmasa, onday jaǵdayda bul impulsler oqıwshınıń bir qulaǵına kirip, ekinshi qulaǵınan shıǵıp otıradı.

Oqıwshılar(adresat) impulsli signallar arqalı kelgen maǵlıwmatlardıń qupiyalılıǵın ashıw ushın jeterli dárejede lingvistikalıq tayarlıqlardı iye bolıwı tiyis. Sonlıqtan da baslawısh klass sabaqlıqlarındaǵı tekstlerinde ushrasatuǵın hámme sòz hám sòz formaları oqıwshılardı qabıl qılıw múmkinshiliklerine sáykes keleme yamasa joqba? Júrgizilgen lingvistikalıq-statistikalıq eksperementlerdiń nátiyjeleri bolsa hárekettegi sabaqlıqlardaǵı tekstlerde ushrasatuǵın leksikalıq birliklerdiń bårshesi oqıwshılar tárepinen òzlestiriw mumkinshiliklerine iye emesligi málim boladı. Atap aytqanda túliktiń, áwelha, bunkerı, tákábbir, ǵaniymet, kenar h.t.b.

Onıń ushında oqıwshılardıń leksikalıq hám grammatikalıq formalardı òzlestiriw dárejesine itibar berip barıwları tiyis. Sebebi hárekettegi dabaqlıqlardaǵı jańadan ushırasqan sòz hám sòz formalardı úyreniw arqalı, oqıwshılardıń sòzlik qorı kúnnen-kúнге keńeyip otıradı. Joqarıdaǵılardı

esapqa alıp otırıp oqıw orınlarındaǵı dòretiwshilik ortalıqtı jetilistiriw ushın òz-ara baylanıs kommunikatsiyalıq protsestiń mazmunın durıs ańlawımız hám onı bul ortalıqta paydalanıwımız maqsetke ılayıq bolıp esaplanadı.

1.5. Tildiń sistemalıq hám strukturalıq qásiyetleriniń anıqlanıw tariyxı haqqında.

Tildiń sistemalıq qásiyetlerge iye ekenligi haqqındaǵı dáslepki uǵımlar òtken ásirdeń alpısınshı jıllarında-aq málim bolǵan (İ.A. Boduen de Kurtena, izbrannie trudi po obshemu yazikoznaniyu, T.I-II.M.1963)

Bul birinshi baǵdarda tildiń bir neshe bòlimnen quralatuǵınlıǵı hám olar òz-ara baylanıslı ekenligi kòrsetilgen. Bul dáwirde grammatikanıń kòzge kòringen izertlewler ayrıqsha ústin turǵan. Degen menen grammatikanıń izertlewler, úyrenilip atırǵan obektler tòmendegi ilimiy jaqınlasıwlarınń múmkinshilikleri sheklengen bolǵan. Atap aytqanda alınǵan bárshe ilimiy juwmaqlarda anıq emeslik penen intuitsiyaǵa tiykarlanǵan tárepleri ústin turǵan. Máselen obektlerdegi qandayda bir júzege keliw sebeplerimenen birgelikte tártipleskenlik haqqındaǵı pikirlerine aydınlıq berilmey kelgen. Sol dáwirlerdegi filosofırdıń ortaǵa qoyǵan ekinshi baǵdar bul sòz shaqapları hám olardıń kategoriyaları jòindegi til materialların gruppalanǵan formada (paradig) beriwleri tiykarınan alganda tildiń eń áhmiyetli bòlimlerin ajratıp alıwlarǵa umtılıwı menen onı birgelikte detalların bir tutas túrge birlestirip úyreniwge umtıldı.

Biraqta obektte sistemalıq jaqınlasıw tek ǵana sòz shaqapları hám olardıń klassifikatsiyasi menen qaraw jetkilisiz ekenligi sezildi. Sebebi sòz shaqapları birlestiriw arqalı tildi sistemalıq formadaǵı izertlewlerge alıp keliw júda hám jetkilisiz háreketlerdiń biri bolıp esaplanadı.

Joqarıdaǵı orın alǵan eki baǵdar tildi sistemalıq kòriniste alıp barıw jolında birazlar dawam etip bardı.

Til biliminiń tariyxında joqarıda atı atalǵan baǵdarlar óz-ara konkurentsuyalıq hám kelisimlilik jaǵdayında rawajlanıp bardı. İlimniń bul tarawlarınıń rawajlanıwına da belgili bir dárejede úles qostı.

Bul eki tarawdıń birigiw jaǵdayları bolsa Gumbolddıń dòretiwshilik jumıslarında birinshi márte kòzge kòrine baslandı. Onıń bul baǵdardıń birigiw qublıslarınıń teoriyasında tildiń ishki mexanizmleriniń baylanısıwı tiykarınan alǵanda adamnıń jámiyettegi iyelegen ornınıń áhmiyeti menen baylanıstıradı.

Gumboldtıń pikiri boyınsha tildiń tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti adamnıń oylaw protsesin pútin bir haqıyqıy kòriniske yaǵnıy referentke aylandırıwdan ibarat dep atap ótedi. Onıń bul teoriyasın kòplegen tilshi alımlar tán aladı. Gumboldtıń erisken nátiyjelerin ásirese strukturalıq ilimimniń wákilleri óz izertlew jumıslarında paydalanadı. Qalaberse strukturalıq hám sistemalıq lingvistikanıń rawajlanıw jolına Gumboldtıń teoriyası úlken tásir jasadı.

Joqarıdaǵı atı atalǵan tildiń sistemalıq qublısın anıqlaytuǵın eki baǵdardan ayırıqshalanıp turatuǵın salıstırmalı tariyxıy metodlar orın iyeleydi. Bul metod sistemalıq lingvistikanıń kelesi rawajlanıw jolına tiykar saladı. Atap aytqanda tillerde tuwısqanlıq dárejesin dáliyllew, olardıń genetikalıq toparlarǵa bòliniwshiler arqalı tillerdiń orınların anıqlaw sıyaqlı alınǵan ilimiy juwmaqlar arqalı lingvistikalıq analizlerdiń júzege keliw múmkinshilikleri payda boladı. Atap aytqanda tillerdiń tuwısqanlıq dárejesin anıqlaw ushın, olardı belgili bòlimler yamasa fragmen boyınsha izertlewlerdi talap etti. Yaǵnıy, bunday túrdegi bòlimler arqalı tiller bir-birleri menen salıstırılıp izertlenedi. Nátiyjede bolsa olardı tereń túrde sıpatlaw zárúrlikleri sezildi. Qalaberse tillerdi mayda bòlekler boyınsha izertlew arqalı tildiń ishki dúzilislerin anıqlaw múmkinshiliklerinde júzege keldi. Nátiyjede tillerdi úyreniw boyınsha jańa baǵdarlar tiklenip, olardıń rawajlanıw jolları belgilenip bardı. Bunday baǵdarlar qatarında seslerdiń sáykeslik dárejesin anıqlaytuǵın

til biliminiń baǵdarın mısál retinde atap òtsek boladı.

Usı baǵdardıń júzege keliwinen baslap-aq til biliminde sistema termini kirip keldi.

Usı terminniń kirip keliwi menen birgelikte tilge sistemalıq kòz qarasar júzege keledi hám onıń òrısı keńeyip baradı. Tilge sistemalıq kòz qarastaǵı birinshi anıqlamanı F.de Sossyur beredi. Ol tòmendegi anıqlamanı keltirip:

«Til belgiler sisteması. Belgi degende eki tárepleme psixologiyalıq mańız dep túsindiredi. Atap aytqanda belgileniwshi hám belgilewshi. Belgileniwshi sıpatında tábiyattaǵı obektlerdi, adamlar arasındaqı qatnaslardı, álwán túrli qublıslar menen protseslerdi kiritedi. Al belgileniwshi sıpatında bolsa belgili bir tártipte jaylastırılǵan háripler dizbegi» ekenligin atap òtedi.

Degen menen, F.de Sossyurdıń tildi belgiler sisteması dep atawı menen birgelikte onıń teoriyasında sistema hám struktura uǵımlarınıń bir-birleri menen teńlestiriliw jaǵdayları orın aladı. Onıń izertlewlerindegi orın alǵan sttistikalıq sistemanıń ajralmas bir bòlegi sıpatında qaraladı. Nátiyjede statistikalıq jaqınlasıwlardıń kúsheyiwleri arqalı sistemalıq hám strukturalıq izertlewler bir-birleri menen jaqınlasadı. Aqır aqıbetinde F.de Sossyurdıń izertlew baǵdarın strukturalıq metodlar ústin kele baslaydı.

II-BAP

BASLAWISH BİLİMLENDİRİWDE TIL ÒSİRİW MÁSELELERİ.

2.1. Baslawish bilimlendiriw sistemasındaǵı reformalar haqqında.

Òzbekistan Respublikası òz ǵarezsizligin alǵan kúnlerden baslap basqada tarawlar qatarında bilimlendiriw salasında túpkilikli òzgerisler boldı 1997-jıl 29-avgustta «Kadrlar tayarlaw boyınsha milliy baǵdarlama haqqında Ózbekistan Respublikasınıń nızamı, al 1997-jılı 15-dekabrde Bilimlendiriw haqqındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı keńesiniń qararı qabıl etildi.» Jánede 1998-jılı 5 sanlı Ózbekistan Respublikasınıń Ministrler Kabinetiniń «Úzliksiz bilim beriw sisteması» mámleketlik bilimlendiriw standartları haqqında»qararı qabıl etildi. «Kadrlar tayarlaw milliy dástúri» hám «Tálim haqqındaǵı» nızamnıń eń áhmiyetli maqseti, insandı òzine òshpes iz qaldıratuǵın tulǵanı tayarlaw yaǵnıy hár bir oqıwshını òzinshe pikirlew qabileline iye, òzi alǵan bilimín ámeliyatta qollana alıw qásiyetine iye insandı tayarlap shıǵıw bolıp esaplanadı. Sonıń menen qatar bilimlendiriw tarawı xızmetkerler kadrlar tayarlawdıń milliy dástúrin birinshi Prezidentimiz Í.Karimovtıń 29-avgust 1997-jıl Ózbekistan Respublikası Oliy majlis IX-sessiyasında sòylegen sòzin hám «Bilimlendiriw haqqındaǵı» nızamdı úyreniw hám biliw zárúr. Uluwma alǵanda, kadrlar tayarlawdıń milliy dástúrin qayta tikleniw ideyasın iske asırıp ziyrek zeyinli jas áwladtı tárbiyalap shıǵarıwday ádiwli wazıypanı biz bárshemizdiń aldımızǵa qoyıp otır. Kadrlar tayarlawdıń milliy baǵdarlamasınıń negizi baslawish bilim beriw

kontsepsiyası bolıp esaplanıp, baslawısh bilim beriwdiń pedagogikalıq psixikalıq tiykarlanıp ózinde jámlestirip arnawlı pikirler jıynaǵın óz ishine aladı.

Konstitutsiyanıń negizine kishi mektep jasındaǵı balalarǵa oqıw tárbiya beriwdiń pedagogikalıq hám psixologiyalıq tiykarlarınan tereńlestirilip xızmet etetuǵın ilimiy pikir payda boladı. Bıraq ótken waqıtları mektepte óz qollanıwın tappadı. Mámleketimizde milliy qánigelerdi tayarlawda ayrıqsha kewil bólip atırǵan házirgi dáwirde ulıwma orta bilim beriw mazmunında onıń ishinde baslawısh bilim mazmunında da ózgerisler engizildi. Baslawısh bilim beriwdiń maqseti- balalardıń hár qıylı hám haqıyqıy rawajlanǵan adam bolıp qalıplesiwin támiyinlew. Baslawısh klass oqıwshılarında óziniń bilim alıwǵa degen qızıǵıwshılıǵın basqara alıw, onı durıs qollana alıw juwapgershiligin qalıplestiredi. Oqıwshı berilgen oqıw materialların óz betinshe isley alıw kónlikpesine iye bolıwı tiyis. Baslawısh mektep úzliksiz bilimlendirowdiń dáslepki buwını bolıp ózine tán maqseti, mazmunı hám oqıw tárbiya usıllarına iye. Onda balalardıń oqıw xızmeti tolıq qalıpleseedi. Eń áhmiyetlisi balalardıń sawat ashıwǵa, oqıwǵa bilim degen qızıǵıwshılıǵı ouanıp ózinshe oylaw, pikirlew sezimlerin qalıplestire baslaydı. Baslawısh bilim beriwde oqıwshıǵa ulıwma orta bilim alıw ushın eń kerekli oqıwdı hám jazıwdı ózinshe logikalıq oylawdı úyretiw hám óz betinshe islew uqıbın arttıradı. Balalardıń teoriyalıq bilimlerde ózlestiriwi ámeliy jumıslardı arttırıw nátiyjesinde kónlikpelerdi qalıplestiredi, olardıń oylawı tereńlesip sanası tez pát penen óseedi. Sonıń menen bizde dúnyalıq kóz qarastarı qalıpleseedi.

Húrmetli birinshi prezidentimiz I.A.Karimov elimizdi birinshi kúnnen baslap ullı ruwxıylıǵımızdıń qayta tiklew hám taǵıda rawajlandırıw milliy bilimlilikke dúzetuiw hám jetilistiriw, onıń milliy tiykarın bekkemlew menen bir qatarda, dúnyalıq standart dárejesine kóteriw, solay etip zaman talabına sáykes is alıp barıwdı jolǵa qoyadı. Bunıń tiykarı jas óspirimlerdi milliy

qásiyetimizge tán bolğan salamat, aqıllı, sıpayı simbatlı etip tayarlaw ushın hár tárepleme ğamqorlıq etiw ekenligin kórsetti. 1997- jıl 29-avgustta Ózbekstan Respublikasınıń Oliy Májlisiniń IX-sessiyasında sóylagen sózinde «Bul muqaddes topıraқтаǵı hár bir adam barlıq ómiri dawamında, óziniń balaların sawatlı, miyrimli etip ósiriw ushın, olardıń baxtlı hám tabıslı bolıwı ushın bar kúshin ayamay miynet etedi hám gúresedi. Balaǵa jaqsı at qoyıw, jaqsı muǵállimniń qolına tapsırıw bilim sawat hám kásip beriw, úylendiriw hám olarǵa turaq jay salıwdı ózleriniń parızlı wazıypası dep esaplaydı» degen edi.

2.2. Ana tildi oqıtıwdıń tiykarǵı maqseti.

Mámleketlik til bolıp esaplangan ana tiliniń mekteplerde oqıtılıwı úlken jámiyetlik, ekonomikalıq, aǵartıwshılıq, tárbiyalıq rawajlandırıwshılıq áhmiyetke iye máselelerdiń biri. Óz ana tilin hár tárepleme bilgen, onıń gozzal bay imkaniyatların sóylewde biymálel paydalana alatuǵın insan ǵana jámiyet talaplarına juwap bere aladı.

Tilden sotsiallıq mútájlik sıpatında paydalanıp júrgen oqıwshı ushın úyreniw bir qansha quramalı. Mámleketimiz keleshegi bolğan oqıwshı jaslardı sóylew mádeniyatına mekteplerde ana tildi oqıtıwdıń baslı talabı bolıp esaplanadı.

Demek, ana tili tálimi aldında tómendegi bas maqset turadı. Ana tili sabaqları balalardı dóretiwshilik , óz betinshe pikirlew, dóretiwshilik pikir nátiyjesin durıs, anıq jetkere biliw kónlikpelerin qáliplestiriw hám rawajlandırıwǵa qaratılıwı lazım. Ana tili tálim mazmunı usı bas maqsetke boysındırılса ǵana onıń nátiyjeligi joqarı boladı.

Tálim mazmunın jańalaw, álbette bul mektepte úyreniletuǵın til

materialların pikirlew jańalaw emes. Tálım mazmunın jańalaw eń dáslep oqıwshılar ushın zárúr bolǵan til qubılısların olar ushın tusinikli halatqa keltiriw bolıp tabıladı. Tálım mazmunı oqıwshılarga kóbirek teoriyalıq bilim, tildiń grammatikalıq qubılısı haqqında maǵlıwmat beriwge qaramastan, olarda dóretywshilik bir mazmunda túrli usıllarda bayan etiw pikiridi bayanlawda ádebiy tildiń bay imkaniyatlarınan durıs hám orınlı paydalanıw kónlikpelerin qáıiplestiriw hám rawajlandırıwǵa boysındırıladı.

Tálım mazmunın jańalaw ana tili sabaqlarında oqıwshı hám oqıtıwshı ortasındaǵı qatnaslardı jańalaw zárúrligin keltirip shıǵaradı. Ana tili ádebiyatta uzaq jıllardan berli oqıwshı belgili muǵdarda bilimlerde úyreniw obekti, oqıtıwshı bolsa úyretiw protsessin subektli bolıp kelgen bolsa, búgingi tálım oqıwshısı úyreniw protsessiniń subekti, oqıtıwshı bolsa usı protsesstiń basqarıwshısı, shólkemlestiriwshisi dep biledi.

Oqıtıwshı hám oqıwshı arasındaǵı issheńlik qatnasları bilimlendiriw metodi hám usıllarında jańalawdı talap etedi. Eger ana tilin oqıtıwdı dedektiv usılǵa tiykarlanǵan bolsa, ana tili sabaqlarınıń ámeliy baǵdarlarınan kelip shıǵıp onı induktiv usılǵa almastırıwǵa tuwra keledi.

2.3. Til ósiriw, mektepte ana tilin oqıtıwdıń bas maqseti.

Jámiyettiń rawajlanıwı hám dáwir talapları tiykarında jańalanıp, jetilisip barıwshı bilimlendiriw sistemasınıń nızamların basshılıqqa alıp dúnya júzi xalıqları mekteplerdiń tájriybesine súyenip Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı baslawısh bilim beriwdiń tayanısh oqıw rejesi quramına ana tili hám oqıw, matematika , tábiyattaǵı basqa pánler kiritilgen .

Mektepke ana tilin oqıtıwdıń bas maqseti- tildiń jámiyette tutqan ornı, atqaratuǵın wazıypası menen belgilenedi. Belgili, til jámiyet aǵzaları

ortasındaǵı qarım-qatnas quralı bolıp xızmet qıladı.

Ana tili pání balalardıń estiw, kóriw, seziw, oylaw qabiletlerin keńeytiwge olarda erkin pikirley alıw basqalardıń pikirlerin ańlaw óz pikirin awızeki hám jazba túrde erkin bayan ete alıw, ózin qorshaǵan adamlar menen erkin qarım qatnasta bolıw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa xızmet etedi.

Ana tilin oqıtıwdaǵı maqset tildiń jámiyet aǵzaları ortasında atqaratuǵın wazıypası oqıwshılardıń pikir aytıw iskerligin tayarlaw wazıypasınan kelip shıǵadı.

Baslanǵısh tálimde oqıwshılar tilin ósiriw oqıw baǵdarlamasınıń áhmiyetli talaplarınıń biri. “Bilimlendiriw haqqındaǵı”nızamda da bul tarawǵa áhmiyet berilgen. Oqıwshılar tilin ósiriw quralları tiykarınan ana tili oqıw tábiyat, matematika hám basqa pánlerdi oqıw arqalı ámelge asırıladı.

Oqıwshılardıń tilin ósiriw kóbinese oqıw sabaqlarında ertek, gúrriń, qosıq, súwretler hám basqada kishigirim shınıǵıwları úyretiw jolı menen erisiledi.

Házirgi kúnde barlıq pánler qatarı ana tili pánide reformalardı basınan keshirip atır. Mektepte ana táliminiń baslı maqseti sawatlılıq, awız eki hám jazba sóylew pikirin anıq hám maqsetke sáykes turde, bayanlay alıw kónlikpesin payda etiwden ibarat. Atap aytqanda, pikirdi bayan etiw hám oylaw sóylew arqalı ámelge asırıladı. Oqıwshıda oylaw joqarı dárejede rawajlandırılsa, onıń pikirin bayan etiw uqıbı hám sonsha joqarı boladı. Mektepte ana tilin oqıtıw ushın ajratılǵan saatlardıń kópshilik bólegin balalarda erkin dóretiwshilik pikirlew, pikir nátiyjesin sóylew jaǵdayına say ráwishte durıs hám anıq aytıw kónlikpelerin qalıplestiriw hám rawajlandırıwǵa qaratılıwı lazım. Oqıwshılar erkin túrde pikirlese, pikir negizinde sóylew jaǵdayına say ráwishte awızeki hám jazba formada durıs hám anıq ayta alsa ana tili shınıǵıwları nátiyjeli ótken boladı.

2.4. Sóylew-oylaw negizi

Ana tili aldında qoyılatuǵın jáne bir talap, oqıwshılar oylawın rawajlandırıw, pikirdi bayan etiw oylaw hám til járdeminde ámelge asırıladı.

Ana tilin oqıtıwdıń maqseti-házirgi kúnde tálim sistemasın barlıq basqıshlarında tálim tárbiyaǵa engizilip atırǵan jańa texnologiyanıń áhmiyetin túsiniwge hám oqıwshılardı erkin hám dóretiwshilik pikirlewge óz pikirin erkin anıq túsiniwge etip ayta biliwge úyretiwge qaratılǵan. Bul pikirde birinshi Prezidentimiz İ.Karimov Ózbekstan Respublikası Oliy Májlisiniń IX-sessiyasındaǵı sóylegen sózinde “Óz pikirin erkin ana tilinde anıq gozzal, duris ayta almaytuǵın qanigeni aldı menen baslıq orınlarında otırǵanlardı búgin túsiniw aqlaw hám qıyın”.

Oqıwshılardıń awız eki jazba sóylewin rawajlandırıw oylaw dárejesi menen baylanıslı. Bala til materialın áytewir oqıp úyrenbeydi, bálkim olardıń mánisin anıqlawǵa, gúzetiwge, salıstırıwǵa, toplaw, uyımlastırıw sıyaqlı aqılıy iskerlik usılların atqarıw menen erisedi. Hár qanday bilimdi iyelew, erkin sanalı pikir júritiwge baǵdarlaydı. Oqıwshınıń wazıypası sonday: erkin pikir júritiwge úyretiw, kónlikpeleri izbe-iz rawajlandırıp barıladı. Nátiyjede oqıwshılar pikirlew iskerligin tolıqtırıp baradı.

Oqıwshılar ana tili páninde sóz, sóz formaları, gáp hám onıń qurılısı, gáp bólekleri haqqında maǵliwmat alıw menen birge predmet, predmet hádiyseler menen olardıń belgili jaǵdayları arasındaǵı qatnastı da tańlap ótedi, turmıstaǵı zat qubılıslardıń uqsas hám ayırmashılıq táreplerin anıqlaydı. Olardıń jeke hám uliwma belgilerin mánilik toparlarǵa ajratadı hám belgili bir juwmaqqa

keledi.

2.5. Baslawısh klass oqıwshılarınıń awız-eki sóylew tilin ósiriw

Baslawısh klass oqıwshılarınıń sóylew hám jazba tilin ósiriw qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń barlıq tarawlarında alıp barıladı. Oqıwshılardıń sózin ósiriw olardıń logikalıq oyın ósiriw isi menen tıǵız baylanıslı. «Ana tili-pútkil aqıl oydı rawajlandırıwdıń tiykargı hám barlıq bilimlerdiń ǵaziynesi»- dep bahalaǵan edi rustıń pedagogı K.D.Ushenskiy . Oqıwshı tildiń seslik sisteması grafikalıq, orfografikalıq, orfoepiyalıq, punktuatsiyalıq nızamlılıq hám qaǵıydaları menen tanısıw arqalı baylanıslı sóylew, stelistikalıq normalar menen tanısadı hám olar ústinde ámeliy jumıs islew arqalı turmısqı qollanıwǵa úyrenedi. Oqıwshılar óz tilinde sóylew usılın bilgeni menen bul ele anıq sóylewiniń rawajlanǵanın ańlatpaydı. Al til faktlerine tanıstırıw, onı óz turmısında qollana biliwge úyretiw arqalı, yamasa turmıs shınlıǵın úyretiw menen onıń oyınıń rawajlanıwına tásir jasawımız. Bul oy óziniń rawajlanıwı olardıń sóylewiniń hár tárepleme ósiwine alıp keledi. Ayrım muǵallimlerde bul jaǵdayǵa onsha itibar berilmew, tek oqıtıw menen shuǵıllanıwshılıq kóbirek ushırasadı. Bul ádette durıs emes. Biziń birinshi wazıypamız til faktlerin oqıwshıǵa turaqlı úyretiw arqalı ǵana olardıń oy-órisin rawajlandıramız. Baslawısh klass baǵdarlamasına sáykes olar jıl dawamında til faktlerinen tómendegi normalardı ózlestiriledi:

1. Fonetikalıq normalardan

a) Hár bir sestı ashıq, anıq, durıs, tıńlawshıǵa jeterli etip sóylew.

b) Sózdi durıs aytpaw ol sózdiń mánisiniń buzılıwına alıp keledi. Sonlıqtan hár bir sózdi orfoepiyalıq norma menen ayta alıw.

v) Buwın ótkerme, orfografiyalıq normalardı mengeredi hám turmısta qollanılıp úyreniledi.

2. Tilimizdiń leksikası boyınsha oqıwshılar bilim hám oǵan kónligiwler aladı.

a) Tilimizde hár bir sózdiń ózine tán jeke hám konteksttegi mánisi bar. Usı aralıqtaǵı baylanıstı úyrenip sózdi jeke mánisinde de, konteksttegi mánisinde de qollana biliwge úyrenedi.

b) Tilimizdegi sózler grammatikalıq jaqtan alıp qaraǵanda mánili sózler (atlıq, kelbetlik, feyil, sanlıq, ráwish) kómekshi sózler (tirkewish, dáneker, janapay) aralıq sózler (tańlaq, eliklewish, modal) bolsa bólinip bulardıń gáp ishindegi xızmetin úyregende, oqıwshılar kóbinese mánili sózlerdi kóbirek qollanıp, kómekshi sózlerdi qollanıwǵa itibar bere bermeydi. Bular ásirese tómengi klass balalarında kóbirek ushirasadı.

v) Sózlerdiń quramın, túrlerin biliwde oqıwshınıń sóylewinde, jazıwında eń bir áhmiyetli orındı tutadı. Oqıwshı bulardı tallay otırıponı qaysı orında qalay qollanıw jaǵdayların úyrenip aladı.

d) Oqıwshınıń sózlik qorında eki topar, belsene qollanatuǵın siyrek qollanılatuǵın sózlik toparı boladı. Belsene qollanılatuǵın sózlik toparına hár kúngi sóylewinde qollanılıp júrgen sózler kiredi. Siyrek qollanılatuǵın siyrek sóylewinde biraz siyrek qollanılatuǵın sózler kiredi. Sonlıqtan hár kúngi sabaq barısında oqıwshı menen sóz ústinde sóylesip otıramız, muǵallım usı dáwirde oqıwshınıń sóz baylıǵın rawajlandırıp otırıwǵa ǵamxorlıq etiw menen, olardıń siyrek qollanılatuǵın sóz baylıǵın belsene qollanılatuǵının qadaǵalap otırıw menen oqıwshınıń da usı joldı mengerip otırıwına erisiwi

tiyis.

j) Oqıwshılar tilimizdiń sóz baylıǵın baǵdarlamadaǵı materiallardı meńgeriwdiń barısında kórip otıradı. Sonlıqtan sizdiń ornında qollanıwdı, sóylewiniń mazmunı logikalıq jaqtan baylanıslı, kórkemlik jaqtan tabıslı bolıwın úyrenip baramız.

3. Oqıwshılardıń tilin úyreniw ústinde isleytuǵın jumıstıń jáne bir túri gáp ústinde islew. Sebebi oqıwshılardıń qatnas jasawında tiykarǵı quralı gáp. Bunıń sırnıń sintaksislik normalardı mengeriw arqalı iske asırıladı.

Til faktların úyreniwde baslawısh klass balalarına kóbirek úyretiwshi tiyis kóbirek maǵliwmatlardıń biri baylanıslı sóylewge, jazıwǵa úyretedi. Oqıwshılar birinshi klasstan baslap dóretiwshilik jumıstıń kópshilik túrlerin islep baradı. Bul jaǵday oqıwshılardıń sóylew hám jazba tiliniń ósip barıwına imkan beredi.

1.6. Oqıwshılardıń sóylewin rawajlandırıwdıń maqseti menen wazıypaları

Baslawısh klass oqıwshıları oqıwǵa, álbette tayın túrde kelmeydi. Duris, olar sóylewge bir qansha kónlikken, biraq bul ele onń sóylew mádeniyatınıń jetiskenliklerin kórsetpeydi. Al sóylewdi ózinshe ǵana paydalana beredi. Bul sóylewdiń ápiwayi túrinen paydalanıw. Al mektepke kelgennen baslap oqıwshılardıń ádebiy tilimizdiń normasına sáykes keletuǵın sóylewdiń hár qıylı túrlerinen paydalanıp otırıw talap etiledi. Oqıwshınıń bilim alıwı oǵan kónligiwi, tárbiya alıwı solar arqalı oqıwshılardıń rawajlanıwshılıq uqıbın ósirip barıw, sóylew, jazba tilin ósiriw ana tiliniń aldında turǵan tiykarǵı wazıypa. Mektepte ana tilin oqıtıw balalardıń sóylewge bolǵan talap hám múmkinshiliklerin keńeytip baradı. Oqıwshılar muǵallimniń basshılıǵında sayaxatqa shıqqanda tábiyat kórinislerin ondaǵı janlı qubılıslar ústinde

baqlaw jasaydı. Bunı oqıwdıń barısında baylanıstırıp otıradı. Óz klasındaǵı hám basqa joldasları menen aralastıradı, muǵallimniń hár qıylı sózlerin tıńlaydı, kitap, jurnal, gazetalar oqıydı, dógeregindegi barlıq qubılıslarǵa aralasıp qatnasıp otıradı. Bulardıń barlıǵı qosılıp balanıń ruwxıy dúnyasın bayıtadı, bilimnı keńeytedi, sóylewin ósiriwge jaǵdaylar tuwdıradı.

Mektepte til faktların úyrenip, ol ústinde hár qıylı jumıslar isleydi. Bunday til faktlarınıń qaǵıydasın úyreniw, onı jazba , sóylew tili menen baylanıstırıp barıw, olardıń sóylewiniń turaqlı túrde izbe-izlik penen ósip barıwına múmkinshilik jasaydı.

Al oqıwshılardıń sóylewin ósiriw degennen bul birinshi gezekte balardıń qaraqalpaq tiliniń ádebiy til normaların jedelli túrde ádebiy jaqtan mengeriwge degendi túsinemiz.

Balalardıń tildi ádebiy jaqtan ózlestiriwi barlıq sabaqtıń barısında iske asıp otıradı. Oqıwshılar sabaqta túsingenlerin sóylep beredi, oqıǵanın aytıp beredi, muǵallım oqıwshılar menen gúrrińge qatnasadı. Klass jumısı, úy jumısınıń juwmaqları boyınsha sóylep beredi. Dógeregi menen qatnasadı, tábiyat qubılısları, kórinisi jámiyettegi ayırım waqıyalar h.t.b boyınsha óz ara pikirlesedi. Bul jaǵdaylar oqıwshıdan sóylewdi, qatnas jasawdı talap etedi. Bul talap olardıń sóylewiniń ástelik penen rawajlanıp barıwına sebepshi boladı. Ádette bul jaǵday ózinen-ózi payda bola bermeydi. Bul ushın muǵallimniń basshılıǵında oqıwshınıń qatnas jasawǵa tiyisli bolǵan sóz, onıń túrlerin úyrenip, onıń tiyisliligin ǵana saylap qollana biliwge, jazǵanda sóz, gáplerdi orfografiyalıq, punktuatsıyalıq jaqtan durıs túrlendire biliwge sóylegende orfografiyalıq normanı qollana biliwge úyreniwi olardıń sóylewin ósiriw ústinde islengen jumıslar oqıwshılar ushın paydalı dep tabıladı. Muǵallım oqıwshınıń sóylewine hár tárepleme tásir jasap onıń sabaq barısı menen baylanısıp barıwına ǵamxorlıq jasap otırıwı tiyis.

Oqıwshınıń sóylewi menen jazba tiliniń rawajlanıwına da ayrıqsha itibar berip barıwtalap etiledi. Oqıwshı mektepke kelgende sólewdi ámeliy jaqtan qollanıp úyrenip kelgenin jazba tilin bilmeydi. Mektepke kelgennen keyin ǵana olar oqıw menen jazıw kónlikpesine kirisedi. Hár bir til faktin úyreniw ámeliy is penen baylanıslıbolıwına sáykeskenlikten, olar tez waqıt ishinde jazba til mádeniyatın mengeriwge biyimlesedi.

2.7.

OQIWS

HILARDIŃ SÓYLEWINE QOYILATUǴIN TALAPLAR

Oqıwshınıń tiliniń ósiwine qoyılatuǵın talap tildi oqıtıwdıń tiykarǵı printsipine tiykarlanadı. Baslawısh klass balaları sólew hám jazba tilin ósiriw ústinde jumıs islew qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń metodikası menen baylanıslı alıp barıladı. Olar bolsa, til ósiriw, álippeni oqıtıw, grammatikanı oqıtıwdıń barısında iske asıp otıradı. Oqıwshılardıń tilin ósiriw isine ayrım saat ajratılmaydı. Bul oqıwshılardıń mektepte alǵan bilimi menen tıǵız baylanıslı alıp barıladı. Sonlıqtanda mektep baǵdarlamasında «Sawat ashıw hám til ósiriw» «Oqıw hám til ósiriw» «Grammatika hám orfografiyanı oqıtıw hám til ósiriw» dep ajratılıp bilgen. Sonlıqtan bul islew talabına ılayıq hár bir saatta, hár bir tema ústinde islegende sheshilip otırılıw tiyis. Til ósiriw jumısı oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Oqıwshılardıń sólew tiline qoyılatuǵın baslı talaplar qaraqalpaq tilinen baǵdarlamaǵa sáykes alǵan bilimlerinен paydalana otırıp, tilimizdiń orfografiyalıq normasına sáykes tilin qatnas quralı retinde paydalana biliw. Solay da, olardıń sólewine jazıwına qoyılatuǵın belgi norma bar.

1. Mánili sólew, Oqıwshınıń mánili sólewini onıń oyınıń rawajlanıwı, durıs oylay biliwi menen baylanıslı. Sonlıqtan muǵallım birinshi ret oqıwshınıń sanasınıń rawajlanıwına tásir etiw ústinde jumıs uyımlastırıp, ekinshiden, oqıwshınıń sózlik qorınıń baylıǵına baylanıslı, baslawısh klass oqıwshılarınıń

sózlík qorınıń sheklengen halda ekenligin eske ala otırıpoqıwshınıń hár bir sabaqta sózlík qorınıń bayıp barıwına múmkinshilik tuwdırırıwımız tiyis. Bul ushın jumıstıń barısında usıǵan baylanıslı islerdi shólkemlestire biliwimiz tiyis. Úshinshiden jas balalar tek biletuǵın nárseleri haqqında ǵana sóylep bere alıwı múmkin. Sonlıqtan, oqıwshınıń mánili sóylew oqıwshınıń durıs bilwi onıń mazmunlı bolıwı ústinde jumıs islegende, olardıń tanıs bolǵan nárseleri tuwralı sóylewine jaǵıday tuwdırırw kerek. Tórtinshiden sózlerdiń mánisin bala jaqsı biletuǵın bolǵan jaǵıdayda ǵana onnan durıs paydalana biledi. Sonlıqtan muǵallım hár bir sabaqta oqıwshılardıń sózdiń mánisine sáykes paydalana bilwin talap etip biliw kerek.

2. Durıs sóylew, Sóylewdiń durıs bolıwı da balanıń logikalıq ouına baylanıslı. Bala óz pikirin logikalıq ouı tiykarında izbe izlik penen bere bilgen jaǵıdayda ǵana óz oyın durıs bere aladı. Bul jaǵıdayda balanıń grammatikalıq biliminiń ornı ullı. Sebebi, bala sózlerdiń birme-bir baylanıslıw jolların, usılların olardıń orın tártibin tolıq bilgen bolıwı kerek. Muǵallım oqıwshınıń pikirin durıs bilwin sabaq ústinde qadaǵalap barırw kerek. Oqıwshınıń pikiriniń durıs beriliwi, ásirese bayan jazıw, shıǵarma ústinde islew muǵallımniń, joldaslarınıń sorawına juwap beriw h.t.b . Dóretiwshilik jumıslar islew ústinde kóbirek qalıpleseı. Bul jerde oqıwshıdan óz pikirin jobalı túrde beriw talap etiledi. Mine, oqıwshınıń durıs pikirley alıwı, óz pikirin sóylewde oǵan kónligiwge múmkinshilik jasaydı. Oqıwshılar kópshilik jaǵıdayda gáp aǵzaları ornında qollana almay, orınlı-orınsız sóyley alıw kóbirek ushıraydı. Bunday jaǵıday oqıwshılar tárepinen grammatikalıq normanıń buzılıwına alıp keledi. Sonlıqtan oqıwshılar durıs oylay biliw, oylaǵanın durıs jetkerip úyreniw, sóylewde, jazıwda grammatikalıq normalardı qollana biliw jolların úyretiw menen birge, olardı baladan talap etip otırıwımız tiyis.

3. Dál sóylew, oqıwshınıń óz pikirin ekinshi tárepke durıs hám túsiniqli, tiyisli jetkere biliw dál sóylew delinedi. Dál sóylew kóp shártlerge baylanıslı bolıp

keledi. Pikirleri tolıq, izbe-izlik penen biliw gáp qurılısı, mánisi jaǵınan durıs dúzilgen bolıw, gáp dúziwge qatnasqan gáp arqalı tiyisli onda beriliw, sózlerdiń bildiretuǵın pikirdi bildiretuǵın kerekli ǵana tańlap alıw, pikir ótkirliǵin, tásirliǵin keltirip shıǵaratuǵın kómekshi sózler, almasıqlar óz ornında qollanıw. Berilgen pikirge qosımsha pikirler túsindiriwshi pikirlerdi qatnastırıp sóylemew. Balalardıń tilinde ushırasatuǵın «Zıyat» sózler dialekt, qaytalanıwshı «kóshe» sózleri pikirin bildiriwge qollanbaw. Oqıwshılar pikir bildiriwge tek tiyisli sózlerdi ǵana qollanıp sóylew. Bul jaǵıday oqıwshılardıń pikirin dál beriliwine múmkinshilik beredi.

4. Anıq sóylew, Balalardıń anıq sóylewide joqarıdaǵı talaplarǵa kóp jaǵınan baylanıslı. Jas balalarda kópshilik jaǵıdayda qumilji sóylew orın aladı. Bul óziniń aytatuǵın pikirine isenimi joqlıǵınan kelip shıǵadı. Óz dógeregin qorshaǵan tábiyat penen jámiyettegi kórgen, esitilgen shınılıqtı, oqıǵan shıǵarmalarınan alǵan tásirlerin islegen ámeliy jumıslarınıń mánisin durıs hám tolıq aytıp beriw anıq sóylew printsipine jatadı. Oqıwshılardıń anıq sóylewge úyretiw, birinshiden, til qubılısların sanalı mengeriw, ekinshiden, onı qollana biliw, úshinshiden, oqıǵan shıǵarmalarda ótkir pikir usırma sózler, naqıl maqallar, frazeologizmler ózindegi til baylıǵına sińire biliwi kiyin onı reti kelgende paydalana biliw jolı menen asırıwǵa boladı.

5. Taza sóylew, ana tilimiz óz-ara qatnas talabın qanaatlandırıw múmkinshiliklerine tolıq iye. Sonlıqtan balalardan tolıq óz ana tilinde sóylewdi talap etiwimiz shárt. Degen menen, hár qıylı millet wákilleri aralasıp jasap, tiller bir-birine tásir etip atırǵan dáwirde sózlerdiń aralasıw qubılısı júz bermekte. Sonlıqtan adam qaysı tilde sóyleskisi kelse sol tildiń normaların saqlap sóylewi – onıń adamgershilikli isiniń kórinisi. Sonlıqtan oqıwshılardıń sóylewinde ushıraspaw ushın olardıń sóylewiniń taza bolıwın talap etiwimiz kerek. Ásirese jas balalar kóshedegi kerek emes sózlerdiń orınlı-orınsız qollanıw, bir sózdi qayta-qayta qollanıw, turpayı sózlerdi basqa

tilden kirgen ayırım sózlerdiń, ápiwayi sóylew tiline tán bolǵan dialekt sózler kóbirek qollanıladı. Mine usı jaǵıdaylar balalardıń tiliniń «pataslanıwına» alıp keledi. Sabaq barısında klastan tıs oqıw jumıslarında óz-ara qatnas jaǵıdaylarında sorawlarǵa juwap qaytarıwda dóretiwshilik jumıs islew dáwirinde gúrrińlesiwdiń barısında oqıwshılardıń taza sóylewin qadaǵalap barıp, tildi qanday jaǵıdayda taza tutıw jolın úyretip otırıwımız kerek.

6. Baylanıslı sóylew, bul da joqarıdaǵı talaplardıń biri bolıp, bunda oqıwshınıń baylanıslı sóyley biliw kónlikpesine ayrıqsha názer awdarıladı. Baylanıslı sóyley alıw ushın grammatikalıq qubılıslardı sanalı mengeriwi, onı orınlı paydalana biliwi tiyis. Bunda sózlerdiń arasındaǵı bir-biri menen baylanısw jolı menen quralların, gápler arasındaǵı baylanıs izbe-izlik, jobalı islew usılların bassılıqqa alıp úyretiledi hám oqıwshıdan usılay talap etiledi. Bul jaǵıdayda da oqıwshıǵa tanıs, belgili bolǵan nátiyjeler boyınsha ǵana baylanıslı pikir ayta aladı. Baylanıslı sóylew-baylanıslı oylaw, oylaw biliw menen tıǵız baylanıslı. Sonlıqtan oqıwshıdan talap etiw ushın, olardı baylanıslı oylaw biliwge úyretiw kerek. Bul gezeginde grammatikalıq materiallardı meńgeriw isine baylanıslı. Muǵallım usı printsipti názerde tutıp is alıp barganda oqıwshılarǵa talap qoyıwǵa boladı.

7. Tásirli sóylew, Oqıwshılar sóylewiniń tásirli bola alıwı olardıń sóylewi hám jazıw tiliniń eń joqarǵı shını. Bul mekteoke kelgen kúnnen baslap-aq talap etiledi, al tásirli sóylew printsipi oqıwshınıń til qubılısların tolıq mengerip shıǵıwına baylanıslı. ǵana iske asadı. Til ósiriwge qoyılǵan talaplardıń barlıǵın óz ishine aladı. Tásirli sóylew isin baslawısh klastan baslaymızda, keyin bunı qalıplestiriwge ótemiz. Baslawısh klass balalarına-sóz, gáp, onı qollanıw normaların, punktuatsiya, stil, intonatsiya, pawza, pán normaların grammatikalıq, orfoepikalıq normalar, gáp ishindegi sezimlerdi bildiriwshi til qubılısların qollana biliw hám t.b. ústinde kúnbe kún islenip barıw talap etiledi.

Oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin ósiriw-qaraqalpaq tilin úyreniwdińbarısında iske asadı deymiz. Olar bolsa, tildi oqıtwda, oqıwshılar menen islesiwge muǵallım barlıq metodikalıq usıllardı, pedagogika, psixologiya iliminiń jetiskenliklerin, aldaǵı is tájriybelerdi qollanıwdıń nátiyjesinde ǵana jaqsı tabıslarǵa erisiwi múmkun. Álbette, bul oqıwshılar menen izbe-izlik penen turaqlı islesiwdiń barısında orınlanıp baradı.

Oqıwshılardıń sóylew hám jazba tilin ósiriwge baylanıslı islesiwge tiyisli jumıslar tómendegilerden ibarat.

1.Sózlik ústinde islew.

2.Gáp ústinde jumıs islew.

III-BAP

OQIWSHILARDIŃ LOGIKALIQ OYINIŃ RAWAJLANIWI

3.1. Oqıwshılardıń oy-órisiniń rawajlanıw jolları.

Mektep oqıwshılarınıń óz ana tilin úyreniwi olardıń oy-órisiniń rawajlanıwına tikkeley baylanıslı. Sonıń ushında mektep baǵdarlamasında anaw yaki mınaw materialdıń beriliwinde, onıń klaslar boyınsha jaylastırılıwında oqıwshılardıń ulıwma rawajlanıw ózgesheligin esapqa aladı. Máselen, oqıwshılardıń óz aylanasındaǵı zatlar, qubılıslar, olardıń hár túrliligi haqqındaǵı túsinigi, sol zatlar arasındaǵı baylanıs olar tuwralı túsiniklerin sóz arqalı túsendire alıwı hám óz bilgenlerin basqalarǵa durıs jetkere alıw uqıplılıǵı esapqa alınadı. Sebebi, grammatika, orfografiya, punktuatsiyadan beriletuǵın hár qanday teoriyalıq materialdı ańlı ózlestiriwdi ózi oqıwshınıń uluwma oy-órisiniń rawajlanıwına baylanıslı boladı. Oy-órisi hár tárepleme rawajlangan oqıwshı óziniń sóz baylıǵı, óz pikirin awızeki hám jazba túrde bayanlap beriwi menen basqalardan ayırılıp turadı. Sóz baylıǵına iye oqıwshı basqa pánlerden da tez ózlestirip kete aladı. Mektepte úyreniletuǵın hár bir pán oqıwshınıń jeke ósiwshiligin qalıplestiriwde, aqılın hám estetikalıq sezimin rawajlandırıwda ayrıqsha áhmiyetke iye. Gáp qurıwda logikalıq tiykarın jaqsı biliw hár bir pánniń negizin, juwmaǵın durıs túsiniwde belgili orın tutadı. Sonıń ushın da óz ana tilin jaqsı ózlestirgen oqıwshı ǵana basqa pánlerdi-tariyx, geografiya, biologiya, ximiya t.b. pánlerdi sanalı ózlestirip alıwǵa múmkinshilik aladı.

Oqıwshınıń aqıl qabileti menen grammatikalıq túsiniklerdi

uluwmalastırıw haqqındaǵı bilimi qanshama rawajlangan bolsa, sóz hám gáplerdiń mánilerin biliw menen qatar, ondaǵı formalarǵa, sózlerdi baylanıstırıwshı qurallarǵa qarap, olar ortasındaǵı uxsaslıq penen ózgesheliklerdi tez, ańsat hám durıs analiz ete biletuǵın boladı.

Házirgi ilim jańalıqları, oqıwshılar aqıl oyınıń qáiplesip, onıń kem-kemnen rawajlanıwı úlken áhmiyetke iye bolmaqda. Oqıwshılardıń kitaptı kóp oqıwı, muǵallımınıń qızıqlı gúrrińi, hár qıylı sayaxatlar oqıwshıǵa tán bolǵan kinofilmler, tárbiyaǵa tán televiziyalıq esittiriwlerdi kórip barıw, mektep kórgizbeleri, konkurs hám olimpiadalarǵa qatnasıwlar oqıwshınıń aqıl oyın tez rawajlandıradı. Bulardıń hámmesi óz gezeginde oqıwshılardıń ana tilin ózlestiriw uqıplılıǵın keńeyttiredi.

3.2. Oqıwshılardıń ana tilin úyreniw arqalı logikalıq oyınıń rawajlanıwı.

Mekteplerde oqıwshılarǵa ana tilin úyreniw barısında olardıń logikalıq oylawın jetilistiriwge mudamı dıqqat awdarılıp barıladı.

Mektep oqıwshıları ana tilin úyreniw negizinde sóz, sózlik formaları, gáp, onıń strukturası haqqında maǵliwmat alıw menen birge, pánler menen qubılıslar arasındaǵı baylanıslardı uǵıp alıwǵa erisedi. Grammatikalıq qaǵıydalardı ózlestiriw arqalı salıstırıw, juwmaq shıǵarıw kónlikpeleri payda boladı.

Oqıwshılardıń oylaw uqıplılıǵın arttırıw ana tili kursınıń barlıq tarawları boyınsha sabaq ótkeriwde iske asırılıp barıladı. Máselen, grammatikalıq faktlarda qaǵıydalar menen anıqlamalardıń eń áhmiyetli belgileri tuwralı belgili bir juwmaq jasaw, grammatikalıq formalardı bir-birinen ajratıw, islewdiń barısında sóz hám gáplerdiń mánileri menen ózgesheliklerin klassifikatsiyalaw nátiyjesinde oqıwshılardıń logikalıq oyı kem-kemnen rawajlanıp baradı.

3.3. Ana tili sabaǵında analiz, sintez hám salıstırıw

Ana tilin oqıtıwda analiz, sintez hám salıstırw úlken áhmiyetke iye. Máselen, muǵallım sóz quramı haqqında ulıwma maǵlıwmat beriwde balıqshılar yáki pillekeshler sózlerin alıp, bul sózlerdiń túbir sózlerden(balıq, pille) hám sóz jasawshı (-shı,-kesh) jáne sóz túrlewshi qosımtalardıń (-lar,-ler) den turatuǵınlıǵına anliz sintez jasayd, hám olardı bir-biri menen salıstıradı. Demek, oqıwshılar analiz hám sintez járdeminde til faktlerin klassifikatsiya jasaydı, bólimlerge bóledi. Til faktlerin salıstırw nátiyjesinde uluwma juwmaq jasaw, durıs túsinikke iye bolıw kónlikpesi qáliplesedi. Máselen, muǵallım sóz shaqapları haqqında ulwma túsinik beriwde, olardıń ózine tán leksika grammatikalıq ózgesheliklerin túsendiriwde salıstırw usılınan paydalanadı.

Ana tilin úyretiwde indukciya hám dedukciyanıń da ornı úlken. Indukciya arqalı belgili bir faktlerine juwmaq jasaladı, dedukciya járdeminde belgili bir qaǵıydalar mısallar arqalı túsendiriledi. Egerde túsendiriletuǵın material oqıwshılarǵa biraz tanıs bolsa, ol indukciya oqıwshılarǵa tanıs bolmasa dedukciya tiykarında túsendiriledi.

Oqıwshılarǵa qaraqalpaq tilinen teoriyalıq bilim hám ámeliy kónlikpe beriwde sabaqta eń kóp qollanılatuǵın usıl muǵallımniń sózi bolıp tabıladı.

Oqıwshılarǵa ele tanıs bolmaǵan jańa materiallar, oqıwshılardıń sorawlarına juwap, sabaqlıq materialların tolıqtırw, programmanıń anaw yáki mınaw bólimleri boyınsha materialdı keńeytipbul boyınsha oqıwshılarǵa maǵluwmat beriwdiń hámmesi muǵallımniń sózi arqalı iske asadı. Muǵallımniń oqıwshılarǵa jańa materialdı túsendiriwde ilimiy tiykarda bolıwı kerek. Onıń ushın muǵallımniń ózi anıq, dálillengen, mazmunlı, túsinikli izbe-iz bayanlangan túrde bolıwı kerek. Máselen, feyil sózler tuwralı uluwma túsinik beriw degen tema haqqında oqıwshılarǵa teoriyalıq maǵlıwmat hám praktikalıq kónlikpe beriwde feyil sózlerdiń leksika-grammatikalıq mánileri menen ózgeshelikleri, sorawları, tildegi ornı h.t.b.basshılıqqa alınıwı zárúr.

Muǵallımniń oqıw materialın túsendiriwi bir mazmunda bola

bermesten, ol oqıw programması menen sabaqlıqtaǵı materialdı tolıq hám hár tárepleme túsindiriw arqalı da, ondaǵı materialdıń tiykarǵı bólegin túsindiriw arqalı da oqıwshılardıǵa baǵdar beriw arqalı da iske asırıladı. Sonday-aq, oqıwshılardıń ózinshe túsiniwi arqalı da boladı. Máselen, muǵallım materialdıń negizgi máselelerin túsindiriwde, ondaǵı oqıwshı ushın zárúr bolǵan teoriyalıq bilimdi ózi aytıp, qalǵan tárepin oqıwshılardıǵa kórsetpeli qurallardaǵı mısallar járdeminde ózleri túsiniw alıwǵa erisedi.

Ana tili boyınsha beriletuǵın programmalıq materialdı oqıwshılardıń hár tárepleme haá tiyanaqlı ózlestirip alıwı ushın muǵallımniń sózi, túsindiriw, formalıq jaqtan da, mazmunı boyınsha da úlgili, tujırmalı oqıwshılardıǵa anıq, tásirli túrde barıp jetetuǵın kórsetpeli qural negizinde til faktleri arqalı dálillengen bolıwı shárt. Sonda ǵana oqıwshınıń sabaqqa bolǵan qatnası, intası, qızıǵıwshılıǵı artadı, oylaw qabileti qalıplededi, til baylıǵı rawajlanadı.

3.4. Ana tili sabaǵında gúrriń júrgiziw usılı

Gúrriń júrgiziw usılı boyınsha ana tili úyreniletuǵın jańa materialdı oqıwshılardıǵa sabaqda túsindiriwde, ótilgen materiallardı sabaqda tákirarlawda hám bilimdi bekkemlewde qollanıladı. Til kursınıń bólimleri bolǵan grammatika, orfografiya, punktuatsiya hám til ósiriw boyınsha sabaqlarınıń anaw yaki mınaw formasın gúrriń metodısız ótkeriw múmkin emes. Gúrriń metodınıń muǵallımniń túsindiriw usılınan ózgesheligi sonda, bunda oqıwshılar da, muǵallımde qatnasıp ol soraw-juwap negizinde gúrriń ótkiziledi de , sonıń tiykarında material túsindiriledi hám oqıwshılar tárepinen ózlestiriledi. Gúrriń usılı oqıwshılardıń sabaqqa intasın arttıradı. Sebebi olar muǵallım tárepinen dúzilgen joba tiykarında berilgen sorawlarǵa oqıwshılar til materiallarına sáykes alınǵan mısallar negizinde juwap beriw ushın ondaǵı faktlerdi bir-biri menen salıstıradı, analizleydi, sonnan uluwma juwmaq shıǵaradı.

Bul metodtıń basqa usılları menen salıstırǵanda qolaylıǵıda sonda, bunda klass oqıwshılarının derlik barlıǵı qatnasadı. Bul olardıń sabaqta berilgen sorawǵa túsiniǵin anıqlawǵa, ele túsinilmegen orınlar boyınsha gúrriń ótkeriwge soraw berip juwap alıwǵa múmkinshilik beredi. Bul metod oqıwshılardıń ótilgen materialdı durıs tallat biliwin, onı este bekkem saqlay biliw kónlikpesin qalıplestiredi, oqıwshılardıń oylaw uqıplılıǵın arttıradı, m olardıń til baylıǵınıń bayıwına tiykar tayarlaydı.

Gúrriń usılın durıs júrgiziw ushın qoyılǵan sorawdıń logikalıq jaqtan durıs, onıń izbe-izligin saqlay biliw, berilgen sorawdıń temaniń mazmunına sáykes qurılıwın yadta saqlaw, dúzilgen sorawda barlıq didaktikalıq talaplardı saqlay biliw kerek.

Sorawdıń dúziliw usılı gúrrińdi shólkemlestiriwdegi eń áhmiyetli taraw bolıp tabıladı. Sebebi hár tárepleme durıs dızilgen soraw hátteki ózlestiriwi biraz qıyın bolǵan materiallar boyınsha da berilgen sorawlarǵa da juwap beriwge oqıwshıǵa járdem beredi.

Sonıń ushın da berilgen sorawlar mánisi boyınsha da, dúzilisi boyınsha da oqıwshıǵa anıq, dál bolıwı hár tárepleme oylanılǵan dárejede durıs juwap alıwǵa qaratılıwı, oqıwshılardıń oylaw uqıplılıǵın, dóretiwshilik iskerligin boldırıwı, alınıwǵa tiyisli juwaptıń qısqa túrde emes, onıń tolıq bolıwı oqıwshınıń juwabı berilgen sorawda solay qaytalamawı yáki “bar” yamasa “joq” “boladı” “bolmaydı” formasında bolmawı kerek.

Gúrriń usılı grammatikanı úyretiwge arnalǵan sabaqlarǵa qaraǵanda til ósiriw sabaqlarında kóp qollanıladı. Máselen, oqılǵan shıǵarmalardı dodalawǵa, ótkerilgen sayaxat yáki ádebiy kesheler menen háweskerler krujoklarına qatnasıwdan keyin gúrriń ótkeriledi. Sonday-aq gúrriń usılın oqıwshılardıń shıǵarma jumıslarına, bayan ótkeriwge tayarlıq islerin júrgiziwge baylanıslı ótkere beriwge boladı.

Qaraqalpaq tilinen bilim beriwde gúrriń úsh túrli boladı. Xabar mánisindegi gúrriń, evrestikalıq gúrriń, ótilgenlerdi eske túsiriw

maqsetindegi gúrriń. Xabar mánisindegi gúrriń-bul oqıwshılardıń burınnan, úyrengen bilimine tiykarlana otırıp, soraw-juwap arqalı muǵallimniń jańa materialdı túsindiriw. Bunda oqıwshılar túsindirilgen anıqlamalarǵa sáykes mısallar tabadı, túsinegen orınlar soraw-juwap arqalı anıqlanadı. Ásirese, bunday soraw-juwap ayırım sóz shaqaplarınıń ózgesheliklerin túsindiriwde qollanıladı. Mısalı, Asan quwanǵanınan kózinen jas aqqanında sezbey qaldı. Asan ol jılları Murat degen jas jigit penen mudamı birge qıdırar edı. Bul mısallardıń dáslepkesinde jas sózi atlıq, keyingisinde bolsa kelbetlik sóz ekenligin anıqlaw maqsetinde soraw beriledi. Sonday-aq, oqıwshılardıń bayan yáki shıǵarma jumıslarında jiberilgen orfografiyalıq punktuatsiyalıq hám stilisyikalıq qátelerin tallaw jasaw waqtında gúrriń metodınan paydalanıladı.

3.5. Evristikalıq gúrriń júrgiziw usılları

Evristikalıq gúrriń. Bul metod negizinen materialdı oqıwshılardıǵa túsindiriw waqtında qollanıladı. Bunday til kursınıń belgili bir bólimi tuwralı qanday da jańa temanı túsindiriwde muǵallım bir neshe qosımsha sorawlar hám sonıń negizinde sol temanıń ózine tán mazmunı anıqlanadı. Máselen,

1. Kelbetlikler qanday mánini bildiredi?
2. Kelbeylik qanday sorawǵa juwap beredi?
3. Kelbetlikler gápte qanday aǵza wazıypalarında keledi?

Bul sorawlar tiykarında kelbetlik sózlerdiń basqa sóz shaqaplarınan leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri anıqlanadı.

3.Ótilgenlerdi eske túsiriw maqsetinde gúrriń. Bul gúrriń usılınan burın ótilgen materiallardı qayta eske salıw, olardı juwmaqlap bir sistemaǵa túsiriw boyınsha sabaq waqtında paydalanıladı, yaǵniy aldın-ala hápte burın ótilgenlerdi tákirarlaw yaki onı bekkemlew waqtında bul metod eń qolaylı nátiyjeli usıl bolıp tabıladı. Bunda aldın-ala dúzilgen sorawlar járdeminde oqıwshılardıń alǵan bilimleriniń turaqlılıǵın, onı kúndelikli praktikalıq jumıslarda qollanıw uqıplılıǵı juwmaqlanadı. Sonday-aq tematikalıq shereklik, jıllıq materiallar boyınsha anaw yaki mınaw grammatikalıq yamasa

orfografiyalıq qaǵıydalar menen anıqlamalardı oqıwshılar qalay ózlestirgenliklerin qalıplestiriw hám uluwmalastırıw maqsetinde de bul metoddan paydalanıladı. Álbette, bul soraw-juwap tiykarında júrgizilgenlikten, sorawlardıń anıq, iqsham túrde dúziliwi, onıń oqıwshılardıń dóretiwshilik uqıplılıǵın arttırıw kerek. Usınday jaǵdayda ǵana oqıwshı talap etilgen juwapqa tolıq hám durıs juwap qaytara aladı.

Gúrriń oqıwshılardıń erkin, ózinshe pikir júrite alıw qabiletin arttıradı, qalegen sorawǵa juwap bergende onı til faktleri tiykarında mısallar járdeminde dálillep bere alatuǵın payda ete alatuǵın bolıwı kerek.

Sonlıqtanda sorawlardı dúziw hár bir muǵallımnen teoriyalıq bilim hám pedagogikalıq sheberlikti payda etedi. Egerde sorawlar túsiniksiz, nadurıs dúzilse oqıwshılar oǵan juwap beriwde tubalap, ekilenip qalıp qiynaladı.

Gúrriń metodın sabaqda qollanıwdıń paydalılıǵıda sonda, bunda muǵallım soraw-juwap negizinde oqıwshılardıń ótilgen materiallardıń qaysı tárepi tiyanaqlı ózlestirilgenligin, qaysı bilimleri ele tolıq, hár tárepleme bilim ala almaǵanlıǵın anıqlap aladı. Nátiyjede muǵallım bul orınlardı qayta túsindiriwde, onı bekkemlewde hám ol boyınsha tákirarlaw sabaqların ótkergende endi qanday metod hám ádislerdi paydalanıwdıń zárúrligin belgilep aladı.

3.6. Til faktlerin tallaw jolları

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda til faktlerin tallaw jasaw metodı júdá keń túrde qollanıladı. Qaraqalpaq tili grammatikası boyınsha oqıwshılardıǵa bilim beriwde, sózlerdiń orfografiyasın úyretiwge baylanıslı sózlikler ústinde jumıs júrgiziwde, jazıwshılardıń shıǵarmaların úyreniwde ondaǵı til faktlerin tallaw jasaladı.

Til faktleri tallaw nátiyjesinde oqıwshılardıǵa hár túrli grammatikalıq

formalardı, orfografiyalar menen sóz toparların úyretemiz. Til faktlerin tallaw jasaw metodi úsh túrli formada alıp barıladı:

- A)Til faktlerin bayqaw;
- B)Grammatikalıq tallaw;
- C)Kórkem shıǵarma tilin tallaw.

A) Til faktlerin bayqaw. Bul metod tiykarında jumıs alıp barıw nátiyjesinde oqıwshılar muǵallım basshılıǵında til qubılısların belgili joba arqalı ózinshe baqlaydı hám berilgen sorawlarǵa juwap tayarlaydı.

Til faktlerin bayqaw oqıwshılardıń sabaqlıq botynsha úyrenetuǵın belgili bir qaǵıydalar menen anıqlamalar tereń hám sanalı túsiniw alıwına, onı hár tárepleme ózlestiriwine tayarlaw kerek. Til faktlerin bayqawda qanday da bir anıqlamalar menen til qubılısların úyrenengennen keyin de júrgiziw múmkin. Bunday maqsetdegi bayqaw oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandıradı, qaǵıydalardı tastıyqlawshı faktlerdi kóbirek keltiriw uqıplılıǵın boldıradı.

Til faktlerin bayqaw oqıwshılardıń tildiń rawajlanıwın hám ondaǵı ózgerislerde tariyxıy kóz-qarastan túsiniw alıwǵa kóp járdem beredi. Bul óz gezeginde birinshiden, oqıwshılardıń qaraqalpaq tilin sózlik quramında ilimniń hár túrli tarawına baylanıslı payda bolǵan kosmodrom, vokzal, grammatika, fizika t.b sózlerdi –ov, -ovaqosımtalarınıń sóz jasawshı ekenligin , sintaksis hám stilistikadaǵı ózgerislerdi bilip alıwǵa, ekinshiden, oqıwshılarda jámiyetlik tárbiyanı qalıplestiriwge múmkinshilik beredi.

B) Grammatikalıq tallaw.

Til faktlerin tallaw jasawda qaraqalpaq tilinde kóp qollanılatuǵın qolaylı usıllardıń biri grammatikalıq tallaw. Bul usıl oqıwshılardıń teoriyalıq bilim hám praktikalıq kónlikpe beriwde ásirese, oqıwshılardıń bilimin tekseriwde jıyı qollanıladı.

Grammatikalıq tallaw oqıwshılardıń qaraqalpaq tilinen beriletuǵın teoriyalıq materiallardı sanalı hám tereń ózlestiriwine teoriyalıq bilimdi

praktika júzinde ámelge asırıwına, grammatika, orfpgrafiya, punktuatsıya boyınsha bekkemlewge keń múmkinshilik tuwdıradı.

Grammatikalıq tallaw awızsha túrde de, jazba túrde de júrgizile beredi. Bıraқта tallawdıń qaysı túri júrgizilmesin, ol oqıwshılardıń bilim kólemine sáykes bolıwı, olardıń kóp waqtın almawı, dóretiwshilik iskerligin arttırıwǵa qaratılıwı kerek..

Mektep oqıwshıları tómendegi klastan baslap-aq grammatikalıq tallaw jasawdıń dáslepki elementlerin biledi. Sonliqtan da muǵallım tallawda oqıwshılardıń ózinshe islewine kóbirek kewil awdarıw kerek.

Sintaksislik tallaw

Bul negizinen gáp hám onıń túrleri, ondaǵı sóz dizbekleri, gáp aǵzaları, anıǵıraq aytqanda, gáptiń mánisi hám qurılısı boyınsha bóliniwlerin anıqlaw boyınsha júrgiziledi.

Al gáp onıń túrleri boyınsha tallaw ótkergende, keyin ekinshi dárejeli aǵzaları anıqlanadı, yaǵnıy onda gáptiń baslawısh hám bayanlawısh anıqlanadı hám olarǵa baylanıslı bolǵan ekinshi dárejeli gáp aǵzaları anıqlanadı. Mısalı, Biziń awıldıń úsh-tórt jigiti keshegi jarısta ozıp shıqtı. Bunda jigiti baslawısh , ozıp shıqtı bayanlawısh, biziń awıldıń úsh-tórt keshegi keshegi jarısta sózleri gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları.

Sintaksislik tallaw júrgizgende de oqıwshılardıń bilim hám kónlikpeleri esapqa alınıp barıladı. Egerde klasta oqıwshıları gáp aǵzalarınıń anaw yaki mınaw túrin tolıq ózlestirip alıwda qıyınshılıqqa ushrasa, onda bul gáp aǵzalarınıń orın tártibin, gápte qaysı gáp aǵzaları menen baylanısıp keliwine kóbirek itibar etiledi hám oqıwshılardıń soǵan qaratqan halda tallaw ótkeriledi.

Sintaksislik tallaw jurgiziwde diqqat awdaratuǵın júda áhmiyetli orınlardı esten shıǵarmaw kerek. Máselen, oqıwshılar geypara orınlarda temir jaba, altın saat, aq altın usaǵan birikpegen qospa sózlerdi yamasa qas penen kózdiń arasında, kózi jasarıw t.b. frazeologiyalıq sóz dizbekleri, Ğarezsizlik

kóshesi, qara taw usaǵan dizbekleri gáp aǵzalarınan ayırıwǵa biraz qıyınshılıqqa ushrawı múmkin. Sonlıqtanda muǵallım bunday orınlarda olardıń bildiretuǵın mánilerine tiyisli mısallar járdeminde tallaptúsindiriwi lazım.

Jay gáplerdiń túrlerine baylanıslı grammatikalıq tallaw kóbinese awızsha formada ótkeriledi. Bunday usıl qospa gáp boyınsha tallaw júrgizgende da qollanıladı.

Mektep oqıwshılarına grammatikalıq qubılıslardı úyretiwde aralas grammatikalıq tallaw da júrgiziledi. Bunıń ózgesheligi sonda, oqıwshılar bunda morfologiya menen sintaksistiń óz-ara baylanısın bilip alıwǵa múmkinshilik beredi. Aralas grammatikalıq tallawda júrgiziwdi hár túrli metodikalıq usılda da ótkere beriw múmkin. Máselen, klass oqıwshıların eki toparǵa bólip, olardıń barlıǵına uluwma bolǵan bir gáp beriledi de, oqıwshılardıń yarım gápke morfologiyalıq tallaw isleydi de, ekinshi topardaǵı oqıwshılar sintaksislik tallaw júrgizedi. Bunday tallaw klasta muǵallımniń basshılıǵında júrgiziledi, tekseriledi hám juwmaqlastırıladi. Morfologiyalıq tallaw fonetikalıq tallaw ushında tıǵız baylanıslı ótkeriledi. Sebebi, ayırım sózlerge qosımtalar qosılǵanda sózlerdiń túbirleri ózgeriske ushıraydı. Usınday jaǵıdayda eger oqıwshılar sózdiń fonetikalıq strukturası menen jaqınnan tanıs bolmasa sózlerdi túbir hám qosımtalarǵa ayırıwda qıyınshılıqqa ushıraydı. Sonlıqtan da mekteplerde fonetikalıq tallaw ayrıqsha áhmiyetke iye. Sebebi fonetikalıq tallaw islew arqalı oqıwshılardı dawıslı hám dawıssız seslerdiń bir-birinen ózgesheligin bilip alıw menen birge sózlerdiń bildiretuǵın mánilerin anıqlawǵa múmkinshilik aladı.

Grammatikalıq tallawǵa arnalǵan tekstler mudamı qaraqalpaq tili sabaǵındaǵı berilgen materiallardan alına bermesten, ol muǵallımniń tańlawı arqalı da, oqıwshılar ushın arnalǵan ádebiyat páni sabaqlıqları menen xrestomatiya berilgen tekstlerden de, sonday-aq oqıwshılardıń ózlerine mısallar taptırıw nátiyjesinde tańlangan mısallardan da alına beriwi kerek.

Ásirese grammatikalıq tallaw ushın oqıwshılardıń ózlerine mısal taptırıw, olardıń óz betinshe uqıplılıǵın qalıplestiredi, til baylıǵın rawajlandıradı.

3.7. Kórkem shıǵarmalardıń tilin tallaw

Til kursınıń anaw yaki mınaw bólimin úyreniw dáwirinde til faktlerin bayqaw grammatikalıq tallawdıń túrlerin ótkeriw oqıwshılardıń, jazıwshılardıń yaki ayrım shıǵarmalardıń til ózgesheligin tallaw boyınsha jánede qospalıraq jumıstı islewge tayarlaydı. Bunday tallaw jazıwshı shıǵarmasına tán bolǵan sózlerge xarakteristikalıq beriw, ondaǵı súwretlew quralları menen sintaksislik konstrukciyalardıń ózgesheligin tallap kórsetiw maqsetinde júrgiziliwi múmkin. Bul muǵallimniń basshılıǵında islenip, ol ádebiyat kursında úyreniletuǵın shıǵarmalardıń tilin tallaw menen baylanıslı iske asırıladı.

Kórkem shıǵarma tilin tallaw boyınsha jumıstı oqıwshılardıń grammatika boyınsha bilimi biraz qalıpleskennen keyin shınıǵıwlar islew nátiyjesinde tiyisli anıqlamalar menen qaǵıydalardı yad alǵannan soń júrgiziw kerek.

Sebebi oqıwshı bunday tallawdı júrgizgende kerekli bolǵan grammatikalıq formalardan grammatika boyınsha tiykarǵı maǵliwmatlardı tez anıq isenimli túrde taba biletuǵın , olardı bir-biri menen salıstıra alatuǵın dárejede bolıwı kerek.

Kórkem shıǵarma tilin tallawda onıń poetikalıq tárepi de, grammatikalıq hám leksikalıq tárepi deizertleniwı shárt. Degen menen tallanıp atırǵan hár bir shıǵarmadan barlıq materiallardı tallaw múmkin emes, onda eń zórúr bolǵan burın úyrenilmegen máselelerdi tallaw jasaw kerek boladı.

Xalıq tili tiykarında jazılǵan hár bir kórkem shıǵarma til, óziniń sózlik quramı súwretlew quralı grammatikalıq hám stilistikalıq ózgesheligi menen

hár qanday basqa shıǵarmalardan ayırılıp turadı. Sonlıqtan da kórkem shıǵarma tilin tallaw óz gezeginde oqıwshılardıń til baylıǵın rawajlandıradı.

Qaraqalpaq tili kursınıń bólimleri tuwralı qaysı taraw boyınsha kórkem shıǵarma tili tallaw jasalmastan ol mektep baǵdarlamasına muwapıq júrgiziledi.

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda eń qolaylı nátiyjeli usıllardıń biri shınıǵıw jumısların júrgiziw bolıp tabıladı. Shınıǵıw jumısın sistemalı ótkeriw nátiyjesinde oqıwshılardıń oqıw materialınıń belgili bir túri boyınsha alǵan teoriyalıq bilimi bekkemlenedi, onı sanalı ózlestiriwi erisedi, kúndelikli praktikalıq jumısında qollanıw uqıplılıǵı qalıplese, shınıǵıwǵa qoyılǵan talaplardı orınlaw nátiyjesinde til faktlerin aktiv túrde bayqaydı hám analizleydi, olardı bir-biri menen salıstıradı, uluwmalastıradı, juwmaq shıǵaradı, ótilgen materiallardı bekkemlep ǵana qoymastan , onı jánede tereńirek bilip aladı, til mádeniyatı qalıplese, sóz baylıǵı artadı, logikalıq oylawı rawajlanadı, ótilgen materialdı puxta ózlestirip aladı, hátteki ayırım sóz formaların yáki irkilis belgilerin birotala bilip aladı, olardı tiyisli bolǵan orınlarda durıs qollana biliwkónlikpesi turaqlı bolıp qaladı.

Qaraqalpaq tili sabaǵında klasta bolsın, sabaqtan tıs bolsın shınıǵıwdı júrgiziw ol, oqıwshılardıń programmalıq materiallardı tereń ózlestiriwi, bekkemlewi hám olardıń til baylıǵın rawajlandırıw maqsetinde alıp barıladı. Álbette, muǵallimniń shınıǵıwdıń túrin durıs tańlap ótkere biliwi úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtanda shınıǵıw ótkeriw ushın muǵallimniń tómendegilerdi yaddan shıǵarmawı tiyis.

1. Tańlangan materiallar oqıwshılardıń bilim dárejesi menen jas ózgesheligine sáykes keliwi;
2. Oqıwshılardıń shınıǵıwdıń orınlaw maqsetin túsiniwi hám ol balalardıń qızıǵıwshılıǵın payda etiw;
3. Shınıǵıwdıń tosınnan ótkerilmey, onıń belgili bir sóz benen temanı muwapıq júrgiziliwi;

4. Shınıǵıwdıń ańsatdan quramalı qaray qurılıwı;
5. Shınıǵıw talaplarınıń hár túrli principte bolıp keliwi;
6. Shınıǵıw tek kúndelikli ótilgen materialǵa ǵana tiykarlanıp qoyılmastan, onıń burın ótilgen geypara materiallardı da óz ishine alıwı;
7. Shınıǵıwdıń oqıwshılardıń dóretiwshilik túrde islewin bildiriw;
8. Shınıǵıwlardıń oqıwshılardıń waqtın kóp almawı;

Qaraqalpaq tilin oqıtıwda júrgiziletuǵın shınıǵıwlardıń bir neshe túrleri bar. Máselen, qanday da bir sóz shaqabınıń yamasa uxsas tárepin anıqlaw, ayırım sóz shaqabı kategoriyaların este saqlaw yaki bekkemlew, til qıbilısların toparlar boyınsha klassifikatsiyalaw yaki bir-birine salıstırıw, grammatika, orfografiya, til ósiriw boyınsha alǵan bilimin praktikada qollanıwhám t.b. maqsetlerge baylanıslı óterile beriledi.

Ótilgen materiallarda tákirarlawǵa baylanıslı júrgiziletuǵın shınıǵıwlar negizinen, oqıwshılardıń teoriyalıq materiallardı ele tolıq hám hár tárepleme bilip ala almaǵan orınların ózlestiriwge oqıwshılardıń kúndelikli praktikalıq hám jazba jumıslarında jiberilgen qátelikler dúzetiwge baǵdarlanıwı tiyis. Shınıǵıwlardıń qanday tapsırmalardı orınlaw nátiyjesinde óz qatelerin saplastırıwǵa erise alatuǵının aldın ala belgilep alıw kerek. Máselen, ol ushın tańlaw diktantı ma yáki sóslık diktantı qolaylı ma? Sebebi bunday diktant túrlerin júrgiziwde gáptegi qıyın sóslerdı tabadı hám olardıń jazılıwın ózlestirip alıǵa erisedi.

Qaraqalpaq tili sabaǵında paydalanıwǵa tiyisli tekst materiallarınıń hár tárepleme durıs tańlap alınıwı sol pándi oqıtıwda tolıq támiyn etiwde eń áhmiyetli másele bolıp tabıladı.

3.8. Ana tili sabaqlıqları tekstleriniń kvantitativlik- tipologiyalıq analizi

Tábiyattaǵı obektler, adamlar arasındaǵı qarım-qatnas, qubılıslar menen

álwan túrli processler kóplegen metodlar menen izertlenedi. Solardıń ishinde geybirewleri belgili bir dárejedeги nızamlılıqlarǵa iye boladı. Biraqta, bul nızamlılıqlardı anıqlaw hámme waqıtta da ańsat bolmaydı. Bunıń tiykarǵı sebebi, izertlenilip atırǵan obektlerdiń, adamlar arasındarǵı qarım qatnaslardıń, qubılıslar menen processlerdiń hádden tıs quramalılıqları baylanıslı boladı.

Házirgi waqıtta tábiyattaǵı qubılıslardı izertlewlerde itimallıqlar teoriiyası hám matematikalıq statistika ilimi keń masshtabda paydalanılmaqta. Bul teoriya ilimniń derlik barlıq tarawlarına kirip úlgergen desek, asıra aytqan bolmaymız. Hátte matematikalıq teoriyadan awlaq bolǵan til, pedagogika menen psixologiyaǵa da aralasıp, ilimiy mashqalalardı birgelikte sheship otır.

Bul bapta itimallıqlar teoriiyası hám matematikalıq statistika ilimine tiykarlanǵan kvantitativlik - tipologiyalıq metodları arqalı baslawısh klass ana tili sabaqlıqlarınıń tekstlerin izertlew máselelerine baǵıshlanǵan.

Informaciyalar teoriiyası, oynılar teoriiyası, operaciya teoriiyası, isenimlilik teoriiyası h.t.b itimallıqlar teoriiyası hám matematikalıq statistika tiykarında júzege kelgen.

3.9. Itimallıqlar teoriiyası iliminiń qollanılıw ózgeshelikleri haqqında

Bul ilim XVII-ásirde payda bolǵanlıǵı haqqındaǵı maǵlıwmatlarǵa iyemiz. Al itimallıqlardıń dáslepki túsinikleri júdá erte zamanda-aq payda bolǵan. Atap aytqanda biziń jil sanawımızdıń 2238-jil burın Qıtayda jańa tuwılǵan ul balalardıń sanı barlıq nárestelerdiń ulıwma sanına qatnasın turaqlı bolatuǵınlıǵı ayılǵan. Bul san 0,5 ke teń ekenligi kórsetilgen.

Al qumar oynılarında kóp qollanılıp júrgen oynı kubı Irak penen Indiyada bunnan 6 mın jil burın payda bolǵanlıǵı anıqlandı. Itimallıqtıń kassikalıq anıqlaması tiykarınan alǵanda sınaw múmkinshilikleriniń hádden tıs sheklengenligi hám hár bir waqıyanıń payda bolıw múmkinshilikleriniń

teńlik dárejesine súyenedi. Basqasha sóz benen aytqanda waqıyalardıń simmetriyalıq qásiyetine tiykarlanadı. Álbette bul jaǵday itimallıqtıń klassikalıq anıqlamasınıń ámeliyattaǵı qollanılıw múmkinshiliklerin shekleydi. Bunıń tiykarǵı sebebi tábiyattaǵı barlıq qubılıslar simmetriya nızamına boysına bermeytuǵınlıqları menen tıǵız baylanıslı boladı. Máselen, ul bala menen qız balanıń tuwılıw itimallıǵın anıqlaǵanda simmetriya menen teń itimallıqlarǵa súyenip, juwmaq jasawǵa bolmaytuǵınlıǵın biologiyalıq statistika dálilleydi.

Sol sebepli ámelde tábiyattaǵı qubılıslardı anıqlawda itimallıqtıń statistikalıq anıqlaması keń qollanıladı. Statistikalıq anıqlamanıń tiykarǵı mańızı ótkerilgen sınavlar qaytalanılıp, nátiyjesi anıqlanadı hám dizimge alınıp barıwları arqalı esap-sanaq jumısları ámelge asırıladı. Sınavlardı ótkeriw dáwirinde, kútilip otırǵan waqıyalar birese payda bolıp, birese payda bolmay qalıw jaǵdayların baqlap barıw múmkin. Al waqıyalardıń payda bolıw sanın jiyilik yamasa absolyut jiyilik dep ataladı. Waqıyalardıń júzege keliw sanınıń, barlıq ótkerilgen sınavlardıń qatnasına salıstırması jiyilik dep ataymız.

Egerde sınavdıń ulıwma sanın N , al A waqıyasınıń payda bolıw sanın M desek, onda A waqıyasınıń salıstırma jiyiliǵi tómendegi formula arqalı ańlatıladı:

Sınav kishi muǵdarda júrgizilse, onda izertlenilip atırǵan waqıyanıń nátiyjeleri arasında sezilerlik ayırmashılıqlar orın aladı. Al sanawlar sanı jeterlishe kóbirek qaytalanılıp barılsa, onda A waqıyasınıń jiyiliǵi turaqlasıp baradı. Bunday qubılıslardı til biliminde, ekonomikada, texnikada hám ilimniń basqa da tarawlarında bayqaw múmkin.

Máselen, teńgeni jeterlishe kóp márte ilaqtırıp, onıń gerb jaǵınıń payda bolıw jiyiliǵin anıqlaw ushın Byuffon hám Pirsonniń júrgizgen sınavları tómendegi nátiyjelerdi bergen.

Sınawdı júrgizgenler	İlaqtırıw sanı	Gerbtin payda bolıw sanı	Salıstırmalı jiyilik
Byuffon	4040	2048	0,5080
Pirson	12000	6019	0,5018
Pirson	2400	12012	0,5005

Bul tablicanıń mánislerine qaraǵanda, sınavlardıń muǵdarı kóbeygen sayın salıstırmalı jiyilik turaqlasa baslaydı. Júrgizilgen sınavda teńgeniń gerb tárepi menen túsiwiniń salıstırmalı jiyiligi 0,5 ge jaqınlasadı. Turaqlasqan bul shamanı tosınnanlıq A waqıyasınıń itimallıǵı dep ataymız. Onıń matematika tilinde $P(A)$ arqalı belgileymiz. Usılayınsha anıqlanǵan tosınnanlıq waqıyanıń itimallıǵı statistikalıq itimallıq-dep ataladı. Ol tómendegi qásiyetlerge iye:

1. Salıstırmalı jiyilik k/n teris mániske iye bolmaydı.
2. Haqıyqıy waqıya hár bir sınavdı qaytalawda payda boladı. Sol sebepli $k=n$, al itimallıq 1 ge teń boladı.
3. Eger A hám B waqıyaları birgeliksiz bolsa, onda tómendegi ańlatpa orınlı boladı:

$$P(A+B) = k/n + k/n = P(A)$$

Itimallıqtıń joqarıda atalǵan qásiyetleri hár qanday tosınnanlıq waqıyalar sisteması ushın orınlı boladı. Bul qásiyetler tosınnanlıq waqıyalar itimallıǵınıń klassikalıq hám statistikalıq anıqlamalar boyınsha berilgende orınlı boladı. Turmısta itimallıqlardıń tiykarǵı qásiyetleri menen olardı esaplaw qaǵıydaları úlken áhmiyetke iye. Bul itimallıqlardıń statistikalıq anıqlaması tekstlerdi kvantitativlik - tipologiyalıq izertlewlerde júda hám qolaylı usıllardıń biri bolıp esaplanadı. Bunıń tiykarǵı sebebi tekstlerdegi ushırasatıǵın bárshe leksikalıq birliklerdiń payda bolıwları

ulıwma simmetriya nızamına boysınbawları menen tıgız baylanıslı bolıp qalmaқта. Sózimizdiń dáliyli sıpatında tekstlerde ushırasatuǵın sóz qollanılısılarınıń sóz shaqapları boyınsha ayıratuǵın bolsaq, onda olardıń payda bolıw waqıyaları teń múmkinshiliklerge iye bolmawları menen baylanıslı bolıp otır. Egerde olardıń júzege asıw waqıyalıqlarınıń statistikalıq itimallıqlar teoriyasına tiykarlanıp kvantitativlik izertlewlerdi júrgizsek onda bizlerge isenimli bolǵan maǵlıwmatlardı alıw múmkinshiliklerine iye bola alamız.

3.10. Informaciyalıq teoriyasında qátelerdiń túrleri

Is júzinde «Ámeliy jaqtan júzege aspıyatuǵın hám ámeliy jaqtan júzege asatuǵın waqıyalar menen kóp gezlesemez». Óytkeni, qandayda bir waqıyanıń itimallıǵı nólge juwıq bolsa, onday waqıyalar júdá siyrek payda bolatuǵınlıǵın turmıs tájriybesinen bilemiz. Ekinshi sóz benen aytqanda, geybir waqıyalardıń itimallıǵı qálegeninshe kishi bolsa, onday waqıya bir ret júrgizilgen sırawda payda bolmaydaı - dep uyǵaramız. Yamasa bunday waqıyalardıń payda bolıwın kópshilik jaǵdaylarda joqqa shıǵaramız. Bul printsipti biz hár dayım kúndelikli turmısımızda qollanıp otıramız. Ámeliy jaqtan júzege aspıyatuǵın waqıya-dep itimallıǵı nólge dep emes, biraq oǵan meylinshe juwıq bolǵan waqıyanı aytamız.

Dúniya júzi boyınsha avtomashinalardıń avariyaaları gezlesip tursa da, «Ámeliy jaqtan júzege asatuǵın» waqıyanı «Ámeliy jaqtan júzege aspıyatuǵın» waqıya sıyaqlı qabıllaymız. Óytkeni waqıya Ámeliy jaqtan júzege aspasa, onda oǵan qarama-qarsı waqıya boladı. Olay bolsa, Ámeliy jaqtan júzege asatuǵın waqıya itimallıǵı birge dál teppe-teń emes, bálki oǵan meylinshe jaqtan bolǵan waqıyanı da ayta alamız. İtimallıqlar teoriyasınıń

Ámeliy qollanılıwları da dál Ámeliy jaqtan júzege asatuǵın hám waqıyalar túsiniqlerine aytıladı. Sonlıqtan itimallıqlar teoriyasında bul túsiniqlerdiń alatuǵın ornı úlken. Máselen, A waqıyasınıń itimallıǵı qálegeninshe kishi bolsa, onda tájriybe bir ret orınlanganda A waqıyasınıń payda bolmawın is júzinde úlken isenimlilik penen ayta alamız.

Ámeliy isenimlilik printsipin matematikalıq tárepten dálillewge de bolmaydı. Óytkeni, waqıyanı ámeliy isenimliliǵı onıń áhmiyetliliǵine baylanıslı anıqlanadı. Mısalı, samalyottıń avariya itimallıǵı 0,05 yamasa 0,01 bolsa, onda aviaciya menen jolawshılardı tasıw is júzinde paydalanbaǵan bolar edi. Al, egerde, eki qala aralıǵın ólshewde ketetuǵın qáteniń itimallılıǵı $F = 0,05$ bolsa, onnan hesh qanday zıyan bolmaydı. Bul qáteni tolıq eskertpeyimizge de boladı. Máselen, eki qala arasındadıǵı ólshengen uzınlıqta 50 sm ge qáte ketken bolsa, ol hesh qanday ámeliy áhmiyetke iye bolmaydı. Bunday túrdegi itimallıqlardıń shegaralıq itimallıq dep ataymız.

Shegaralıq itimallıqlar sıpatında 0,90, 0,95, 0,99 sanları qabıl etip alınadı. Máselen 0,95 itimallılıǵın bılay túsinemiz:

Eger qandayda bir waqıyanı baqlaw ushın 100 ret tájriybe júrgizilse, onıń 95% nátiyjesin durıs dep, al 5%in qátelesiwimiz múmkin - dep táriyipleymiz.

Qandayda bir lingvistikalıq shamanı ólshedik deyik. Ol shamanıń sanlıq mánisi ólshew nátiyjesinde alınadı. Bir shamanı bir neshe ret ólshesek, olardıń nátiyjesinde ayırmashılıqlar júzege keliwi múmkin. Jiberilgen qáte dep shamanıń ólshewden shıqqan mánisi menen onıń haqıyqat dál mánisiniń ayırmasına aytadı. Shamanıń haqıyqat mánisi belgisiz bolsa, onday jaǵdayda qáte mólsheri de belgisiz boladı. Sonlıqtan bul qáteniń qanshelli úlken yamasa kishi bolıwı tájriybe júrgiziwden aldınǵı maǵlıwmat boyınsha anıqlanadı. Óniń ushın jiberiletuǵın qátelerdiń túrlerin biliw kerek. Qáteler bolsa tiykarınan alındaǵı úsh túрге bólinedi.

Birinshi - qopal qáteler. Bunday qáteler - tájriybeniń tiykarǵı talabına say jumıs islemew sebebinen yamasa tájriybe júrgizgen adamnıń

juwapkersizliginen kelip shıǵadı.

Ekinshi - sistemalıq qáteler. Bunday qáteler bir yamasa bir neshe haqıyqıy sebeplerdiń (faktorlardıń) tásirinen boladı. Bul sebeplerdiń hár qaysısı bir jaqlama qáte jiberip, sistemalıq qáte tuwdıradı. Hár bir faktordıń tásirinen payda bolǵan sistematikalıq qátelerdi anıqlaw ushın arawlı izertlewlerdi talap etedi.

Ádette, itimallıqlar teoriyasında bul eki túrli qáteler gezlesken bolsa, onda olar dúzetededi.

Úshinshi - tosınnan payda bolatuǵın qáteler. Ekinshi sóz benen aytqanda, ólshew nátiyjesinde bayqalǵan barlıq qopal jáne sistemalıq qátelerdi alıp taslawdan qalǵan qáteni tosınnanlıq qáte dep ataymız.

3.11. Tillerdi oqıtıwda statistikalıq tiyimlestiriw metodları sonday-aq balalardıń tilin statistikalıq izertlew máseleleri.

Ózbekstanda joqarǵı oqıw orınları menen mekteplerinde alpısınshı jıllardan baslap shet tiller qatarında ispan tili de oqıtıla baslaǵan edi. Sonlıqtan da ispan tilin oqıtıwda sapalı hám stabilli sabaqlıqlardı jaratıw zárúrligi tuwılǵan edi. Bunıń ushın sol dáwirdegi V-X klasslardáǵı sabaqlıqlardıń leksikalıq materialları boyınsha izbe-iz túrde lingvostatistikalıq izertlew júrgiziledi. Bul túrdegi izertlewdiń tiykarǵı maqseti ispan tilin tez úyretip shıǵıw tabıwdan ibarat edi. Yaǵnıy bul usıldı házirgi waqıtta ilimde «tillerdi oqıtıwdıń statistikalıq tiyimlestiriw (optimizaciya) metodları» atı menen ataladı. Izertlenip atırǵan sabaqlıqlardáǵı statistikalıq maǵlıwmatlar arqalı oqıwshılardıń jasına qaray otırıp salıstırıp atırǵan ispan tiliniń sózleri menen ana tili sózleriniń arasındáǵı qollanıw ózgesheliklerin anıqlawdan ibarat. Bul ózgeshelikler arqalı ispan tiliniń sabaqlıqları qayta islenip, olar hár tárepleme jetilistiriledi. Nátiyjede bul túrdegi oqıwlıqlar arqalı ispan tilin qısqa múddet ishinde úyreniw múmkinshilikleri payda boladı (Aǵalaev hám basqalar, 1980, 144-b).

Sabaqlıqlardı izertlewlerdegi bunday tájriybeler qońsı túrkiy tilles respublikalardıń da xalıq tálim sistemasında orın aldı, atap aytqanda baslawısh klass oqıwlıqların statistikalıq izertlewler júrgizilip, áhmiyetli maǵlıwmatlar alındı (K.M.Moldabekov, 1980, 200-b). Bunday metodlardı ámelge asırıwdaǵı tiykarǵı metod bolıp, shet tillerdegi yamasa úyrenilip atırǵan tildi qısqa múddette ózlestirip alıw ushın birinshi gezekte sol tildegi qollanılatuǵın eń aktiv 200 sózdiń mánisin ajratıp alıw zárúr. Bul orında sonı da atap ótiwimiz kerek qálegen tilden dúzilgen tekstlerdiń 80% ti siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birliklerdi quraydı. Qalǵan 10-15%ti ortasha, al 5% ke jaqını bolsa eń aktiv leksikalıq birliklerdi quraydı eken. Mine usı 5% sóz hám sóz formaldardı ózlestiriw arqalı úyrenilip atırǵan shet tillerdi úyreniw múmkinshiliklerine iye bolıwımız múmkin eken. Máselen shet tilden quralǵan bir gáptiń ańlatpasın keltirip óteyik:

a₁ a₂ a₃ a₄ a₅ a₆ a₇

bul gápte 6 sóz hám sóz formalarınıń mánisi joqarıda atı atalǵan eń aktiv leksikalıq birliklerdiń qatarında turıw itimallıqları joqarı boladı. Oqıwshı gápti oqıǵan waqıtta eń aktiv 200 sózdiń mánisin biliw tayarlıqlarına iye dep esaplayıq. Bul degen sóz oqıwshı a₁, a₂, a₃, a₅, a₆, a₇ sóz hám sóz formalarınıń mánisin biledi degendi ańlatadı. Al gáptegi a₄ sózdiń mánisi, oqıwshılar a₃ penen a₅ tiń mánisine qaray otırıp ańsat ǵana ózlestiriw múmkinshiliklerine iye boladı.

Jas óspirinlerdiń tilin úyreniwdi ele de bolsa tereńlestiriw ushın balalar ádebiyatına arnalǵan ádebiy jurnallarınıń tekstleri boyınsha statistikalıq eksperimentler júrgizildi. Atap aytqanda bul túrdegi jumıslar Qazaqstan Respublikasınıń xalıq tálimi sistemasında qolǵa alınıp, bul boyınsha ulıwma kólemi 100 mın sóz qollanılısı kólemindegi balalar ádebiyatı boyınsha alfavitli - jiyilik sózlikleri dúzildi. (K.M.Moldabekov, 1980, 265-b).

Baslawış klass sabaqlıqlarınıń tek ǵana leksikalıq statistikasın úyreniw menen ǵana sheklenbesten, al bul metodlar arqalı baslawış klass oqıwshılarındaǵı ana tilindegi grammatikalıq sistemasınıń qalıplesiw protsesiniń birinshi basqıshı 2-7 jas aralıǵında payda bolatuǵınlıǵın izertlerwlerdiń nátiyjesi kórsetti (K.M.Moldabekov, 1990, 62-64 b).

Sol sıyaqlı álipbe sabaqlıǵınıń morfologiyalıq dúzilisine lingvostatistikalıq tallaw júrgizilip, ondaǵı sóz qollanılısı, sóz forma hám sóz birliklerin qollanıw ózgeshelikleri anıqlandı. Dúnya júzlik psixolingvist ilimpazlarınıń izertlewi boyınsha mektep jasına kelgen bala tórt mın sózge jaqın sózlerdi biletuǵınlıǵı anıqlandı (Arısbaev hám basqalar. 1990, 210-211-b).

Al túrkiy tillerde mektep jasına kelgen bala neshe sózdi biletuǵınlıǵı haqqında statistikalıq maǵlıwmatlarǵa iye emes. Álbette jaqın jıllarda bul maǵlıwmatlarǵa iye bolamız degen úmittemiz. Sebebi házirgi kadrlardı tayarlawdıń milliy dástúriiniń talaplarına muwapıq, xalıq táliminde jańa pedagogikalıq texnologiyanı endiriw maqsetinde ana tili sabaqlıqlarınıń tekstlerin házirgi zaman matematikalıq hám kvantitativlik modellestiriw metodların paydalanıw jumısları qolǵa alınıp atır.

3.12. Birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstleriniń leksikalıq statistikalıq analizi hám onda oqıwshılar tárepinen ózlestirilmegen sózler.

Birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstlerinde júrgizilgen eksperimental statistikalıq sınavlar nátiyjesinde 8360 sóz qollanılısınıń bar ekenligi anıqlandı. Al sóz formalar sanı bolsa 2037ge teń ekenligi málim boldı.

Demek, birinshi klass oqıwshıları oqıw tili dawamında 2037 sóz formalarınıń leksikalıq mánisi menen bir qatarda olardıń álwan túrli grammatikalıq formaların ózlestiriwi tiyis eken. Álbette bul sóz formaları

birinshi klass oqıwshıları izbe-iz túrde ózlestiredi hám oqıw dáwirinde sana sezimine sińirip baradı. Óqıwshılardıń sabaqlıqlarındaǵı sóz hám sóz formaların qanday dárejede ózlestiriw protsessin úyretiw, erteńgi kún tártibindegi qaralatuǵın tálim hám hár tárepleme talqılanatuǵın máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Óytkeni bul máselelerdiń sheshimine súyenip sabaqlıqlardıń sapasın kóteriwdiń jolları islenedi.

Álbette házirgi zaman talaplarına juwap beretuǵın sabaqlıqlardı dúziw-qánigeler tayarlawdıń milliy dástúrińniń tiykarǵı talaplarınıń biri ekenligin umıtpawımız kerek.

Endi joqarıdaǵı aytılıp atırǵan sabaqlıqtıń leksikalıq statistikalıq dúzilisi menen tanısaiyq.

Ádette úyrenilip atırǵan birinshi klass qaraqalpaq til sabaqlıǵınıń tekstleri joqarǵı jiyilikli. Orta jiyilikli hám siyrek gezlesetuǵın sóz formaları boyınsha dúzilgen. Olardıń aktiv túrindegi qollanılatuǵın sóz formalarınıń spektrin keltireyik.

Atlıqlar

Aktiv gezlesetuǵın atlıqlar: adam, atın, atların, astın, háribi, sózler, sózlerdi, juwap, shınıǵıw, hárıp, kitap, noǵattıń, ornina, soraw, sóz, sózde, sózlerdiń, suw, zattıń.

Almasıqlar

Aktiv gezlesetuǵın almasıqlar dizimi tómendegilerden ibarat: bizler, bul, hár bir, qanday, ol, ne, neshe.

Model sózler

Izertlenilip atırǵan tekstlerimizde tek ǵana bir aktiv model sóz ushırastı: bar. Onıń qollanılıw jiyiligi júdá joqarı bolıp esaplanadı.

Feyiller

Aktiv gezlesetuǵın feyiller: alıń, aytıń, aytıp, beriń, jazıladı, jazılǵan, jazılıwdıń, jazıń, kóshiriń, kóshirip, bildiretuǵın, bilip, degen, isleydi, qoyıń, qoyıp, oqıń, oqıp, oqıydı, sızıń, shıǵıń.

Sanlıqlar

aktiv gezlesetuǵın sanlıqlar ishinde tek ǵana bir ushırasadı. Onıń qollanılıw jiyiligi júdá hám joqarı.

Eliklewishler

Bul sóz shaqabına derek bolǵan aktiv sozler, sınıp atırǵan tekstlerde derlik gezlespeydi.

Kómekshi sózler

Kómekshi sózler ishinen tiykarınan alǵanda úshewi aktiv jiyiliklerge iye: hám, menen, penen.

Kelbetlikler

Bul sóz shaqabına derek bolǵan aktiv gezlesetuǵın sózler: tómendegi, dawıslı, juwan, tiyisli.

Ráwishler

Aktiv gezlesetuǵın ráwishler: bólek, keyin, kóp.

Bul jumısta birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵınıń tekstlerin leksikalıq-statistikalıq analizlew jumısların alıp barǵanıımızda, bir qatar sózlerdiń oqıwshılar tárepinen ózlestiriliwi júdá hám qıyın ótetuǵınlıǵı anıqlandı. Atap aytqanda olarǵa tómendegi mısallardı keltirsek boladı.

Sabaqlıqta kórsetilgen 9-shınıǵıwdaǵı ses hám hárip temasına arnalǵan 9-shınıǵıwda mınaday delingen.

Tómendegi sózlerdi kóshirgende sózdiń basındaǵı tártibiniń ornına s-háribin almastırıp jazıń:

Taspa-(S...)(12-bet)

Al usı temaǵa baǵıshlanǵan 10-shınıǵıwda bolsa mınaday talap qoyılǵan:

Tómendegi sózlerdi bir-birine salıstırıp oqıń. Keyingi sózlerde qanday háripler qosılǵanın aytıń

Tis-tiste (12-bet)

On birinshi shınıǵıwdıń kórsetilgen talaplarında eki sózdiń bir-biri menen salıstırıp oqıń hám keyingi sózlerde qaysı háriptiń alıp taslanıw kerekligin talap etiledi. Máselen: gúrek-gúre.

Bul baqlawlarda oqıwshılar taspa, saspa, tise, gúrek, gúre sózleriniń maǵanasın ańlaw múmkinshiliklerine iye bolmaydı. (12-bet).

Usıǵan uqsas jigirmalanshı bette kórsetilgen toǵızınshı shınıǵıwda sózlerdegi u-háribiniń ornına ú-háribin, i-háribiniń ornına ı-háribin qoyıp kóshirip jazıń hám ayırmashılıǵın aytıń-degen talapqa da oqıwshılardan ońlı juwap ala almadıq. Sebebi bul shınıǵıwda kórsetilgen tútin-tútın, is-ıs sózleriniń mánisleriniń ayırmashılıqların onsha ańlay almadı.

Otızınshı bettegi birinshi shınıǵıwda berilgen gáptiń mánisin oqıwshılardıń túsiniwi júdá qıyın boladı. Olardıń kóbisi qızlar.

Bul hápte oqıwshılar kóbisi sóz formasınıń mánisin ańlay almadı. Álbette oqıwshılar tárepinen qıyın ózlestiriletuǵın sóz formaları dizimin ele de kóp keltirsek boladı: ún, bir, tıǵın, górek, tirek, ayırım, deputat, Elegen h.t.b.

Sabaqlıqta orfografiyalıq normaǵa say kelmeytuǵın sóz formaların tekstlerde eki formada beriledi.

Máselen: paraxod-paroxod (44-81b)

Demalıs yamasa dem alıs (69-78b)h.t.b

Ayırım internacional sóz formalarınıń qaraqalpaqsha awdarması bola tura, olar ózgertilmey berilgen.

Máselen: foto gazeta, raboshiylar (48,49-b).

Demek, birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıqların leksikalıq-statistikalıq analizlew nátiyjesinde tiykarınan úsh túrdegi kemshilikler anıqlandı. Olardan birinshi oqıwshılar tárepinen qıyın ózlestiriletuǵın sózlerdiń beriliwi, ekinshiden: orfografiyalıq normalarǵa juwap bermeytuǵın sózlerdiń orın alıwı, al ushinshisi bolsa qaraqalpaq tiliniń ishki múmkinshiliklerinen jeterlishe paydalanıw órisiniń jetkiliksizlikleri sıyaqlı kemshilikleri bolıp

esaplanadı. Álbette bul kemshiliklerdi saplastırıw arqalı sabaqlıqlardıń sapasın jetilistiriw múmkinshiliklerine iye bolamız. Sınalıp atırǵan sabaqlıqlardıń tekstlerindeki ushırasatuǵın kemshilikler tiykarınan alǵanda usı tekstlerde siyrek gezlesetuǵın sóz formaları dógereginde orın alǵan. Yaǵnıy joqarıdaǵı kemshilikler qatarında kórsetilgen sóz yamasa sóz formaları tekstlerde derlik siyrek gezlesedi.

3.13. Ortasha qaytalanıwshı hám siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birlikler sonday-aq olardıń salıstırmaǵı jiyilikleri.

Hár qanday janrdaǵı tekstlerdiń kvantitativlik-tipologiyasın dúziwde, leksikalıq birliklerdiń ortasha qaytalanıw jiyiliklerin anıqlaw áhmiyetke iye. Bunday ólshem birliklerdi anıqlawdıń áhmiyeti, tiykarınan alǵanda izertlenilip atırǵan tekstlerdiń ráń-baráńlikleri yanasa onıń leksikalıq baylıqlarınıń dárejesin anıqlawdan ibarat. Ádette bunday túrdegi ortasha qaytalanıw jiyilikleri tómendegi formula menen anıqlanadı. Bul formuladaǵı N izertlenilip atırǵan teksttiń bárshe sóz hám sóz formalarınan quralǵan ulıwma kólemi

L - sóz formalarınıń ushırasqan ulıwma kólemi.

$F_{o/q}$ tekstlerdegi hár bir sóz formalarınıń ortasha qaytalanıw jiyilikleri.

Leksikalıq birliklerdiń ortasha qaytalanıw jiyilikleri kvantitativlik - tipologiyalıq izertlewlerge janrlar arasındadıǵı ózgesheliklerdi anıqlawda da úlken áhmiyetke iye. Bul orında janrlar arasındadıǵı hár bir leksikalıq birliklerdiń ortasha qaytalanıw jiyilikleri boyınsha kvantitativlik salıstırılardı ámelge asırıladı. Álbette salıstırılıp atırǵan kvantitativlik óshemler arqalı, janrlar arasındadıǵı leksikalıq birliklerdiń ráń-baráńlik dárejelerin anıqlaw múmkinshilikleri júzege keledi.

5-keste

Sabaqlıqlar	N	L _s /f	F ₀ /q
Birinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı	8.360	2037	4.1
Ekinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı	12549	3635	3.4
Úshinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı	15520	5337	3
Tórtinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı	31906	7490	4.3

Bul tablicada kórip turǵanıımızday, baslawısh klass qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń tekstlerindeki sóz formalarınıń ortasha qaytalanıw jiyiligi 3/4,3 aralıǵında jatatuǵınlıqların kóremiz. Negizinde I-IV klasslardıń qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń tekstlerindeki sóz formaların ortasha qaytalanıw jiyilikleri arasında aytarlıqtay ayırmashılıqlardıń joq ekenliklerin kóremiz. Degen menen sóz formalarınıń ortasha qaytalanıw jiyiligi úshinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstlerinde eń kem muǵdarda ekenligin kóremiz. Onnan keyingisi ekinshisi, birinshi hám eń sońında tórtinshi klastıń klasslardıń ana tili sabaqlıqlarınan tekstlerinde orın alǵan. Demek klasslar boyınsha salıstırǵan waqtımızda sóz formalarınıń rán-baráńlikleri hám bay leksikalıq birlikler úshinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵında boladı degen juwmaqtı shıǵarıwǵa boladı. Bunday túrdegi juwmaqtıń ózi I-IV klasslardıń qaraqalpaq tili tekstleri boyınsha shıǵarılgan kvantitativlik-tipologiyalıq analizi bolıp esaplanadı. Siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birliklerge tekstler kvantitativlik-tipologiyalıq izertlewlerde úlken áhmıyetke iye. Ásirese

ádebiyattıń álwan túrli janlardıń yamasa jazıwshılardıń shıǵarmalarınıń sóz baylıǵın táriyiplegende qollanılatuǵın kvantitativlik-tipologiyalıq modellerdiń biri bolıp tabıladı. Bul orında sonı da atap ótiwimiz orınlı, oqıw sabaqlıqlarındaǵı tekstlerin izertlew barısında, ondaǵı siyrek gezlesetuǵın sóz yamasa sóz formalarınıń qatlamın anıqlawdıń ózi de pánlerdi oqıtıw metodikasında úklen áhmiyetke iye bolıp otır. Bunıń tiykarǵı sebebi, áyne oqıwshılar tárepinen qıyınlıq penen ózlestiriletuǵın yamasa ulıwma ózlestiriw múmkinshiliklerine iye bolmaytuǵın leksikalıq birliklerdiń bárshesi siyrek qatlamda jaylasqanlıqları málim bolıp otır. Sabaqlıqlardaǵı oqıwshılar tárepinen qıyın ózlestiriletuǵın sóz hám sóz formaları anıqlaw, dıqqatqa ılayıq máselelerdiń biri bolıp esaplanadı. Egerde oqıwshılar sabaqlıq tekstlerindeki ayırım leksikalıq birliklerdi mánisin ańlay almasa, onda muǵallım hám oqıwshılar arasındaǵı óz-ara kommunikaciyalıq baylanıs úziliske túsedı. Basqasha sóz benen aytqanda sóz hám sóz formalarınıń mánisin oqıwshılar ańlay almasa onda bul obektler yamasa processler haqqındaǵı belgilewshiler olar ushın ápiwayı bir akustikalıq signallarǵa aylanadı. Nátiyjede oqıwshılar ótilip atırǵan temanı túsiniw múmkinshiliklerinen tolıq ayırıladı. Baslawısh klass qaralpaq tili sabaqlıqlarınıń tekstlerinde oqıwshılar tárepinen qıyın ózlestiretuǵın hám ulıwma ózlestirilmegen sóz hám sóz formaldan mısallar keltireyik.

1. Oqıp atırǵanımızǵa nedewir waqıt boladı.
2. Birimizdi qaldırmay

Nıpqırt etip almańlar.

3. Kanal burqasınlap aǵıp tur.
4. Qundızday jiltırar júni

Sonday sulıw dóner túrli

Bıyqıldasıp biri-biri

Shaqıradı gójeklerin

5. Áttegen-ay avtobustan sál ǵana keshigip qalıppan-aw!
6. Áttegene, seniń tapsırmań yesimnen shıǵıp ketipti-aw!
7. Jap boyında terekler kók-kómbek bolıp tur.
8. Qıs ótip kók-kómbek báhár keldi.

Joqarıdaǵı kórsetilgen mısallardıń astı sızılǵan sóz hám sóz formaları úshinshi klass oqıwshıları tárepinen qıyın hám ulıwma o'zlestirilmegenligi anıqlandı.

Endi ekinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstleri boyınsha oqıwshılar tárepinen qabıl etilmegen sóz hám sóz formaları boyınsha mısallardı keltireyik.

1. Bolsa da tawday tulǵası

Bes túliktiń juwısı

2. Hámshalǵınǵa kiydirdi

Sarı shapanın

3. Áwelha kimge jaqsılıq etiw kerek.

4. Alıstan kózge kóringen,

Bunker biyik tóbedey.

5. Kiyimińdi taza tut

Men-men hám tákabbır bolma

6. Ata-anańdı ǵániymet tut

7. Anajanım-Aralım

Móldir suw súygen kenariń.

Astı sızılǵan sóz hám sóz formaları derlik oqıwshılar tárepinen jeterli dárejede qabıl etiw hám olardı ózlestiriw múmkinshiliklerine iye bolmaydı.

Joqarıdaǵı atap ótilgen ekinshi hám úshinshi klass qaraqalpaq tili

sabaqlıqlarındağı tekstlerindeki oqıwshılar tárepinen qabıl etiw múmkinshilikleri sheklengen sóz hám sóz formaları oqıwlıqtıń siyrek gezlesiwshi qatlamda jaylasqanlıqları anıqlandı. Olay bolatuǵın bolsa siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birlikler kvantitativlik tipologiyada óz aldına ólshem birlikleri bolatuǵınlıǵın kórsetedi.

Tekstlerdiń kvantitativlik izertlewlerdegi áhmıyetli modeller sıpatında leksikalıq birliklerdiń salıstırmalı jiyilikleri de keń masshtabta qollanıladı. Bunday túrdegi modeller tiykarınan alǵanda itimallıqlardıń statistikalıq anıqlamalarına súyenedi. Onıń statistikalıq modellerge súyeniwleriniń sebebi tekstlerdegi ushırasatuǵın sóz hám sóz formalarınıń ushırasıwları simmetriya nızamına boysınbawları menen tıǵız baylanıslı boladı. Olardıń biri joqarı jiyiliklerge iye bolsa, al ayırımları orta yamasa siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birliklerdi quraydı eken. Bunday túrdegi hár qıylı jiyiliklerdegi ushırasatuǵın sóz yamasa sóz formaları tosınnanlıq waqıyalar qatarınan orın alǵan boladı.

Tekstlerdegi ushırasqan leksikalıq birliklerdiń qaytalanıw jiyilikleri tosınnanlıq waqıyalar qatarınan orın alǵanlıqları menen olardıń gezlesiw jiyilikleri matematikalıq kútilmege jaqın boladı.

Tekstlerdegi ushırasatuǵın leksikalıq birliklerdiń salıstırmalı jiyilikleri tómendegi formula boyınsha esaplanadı:

$$f_i = \frac{F_i}{N}$$

Bul formuladağı N-kvantitativlik izertlenilip atırǵan tekstlerdiń sóz qollanıslarınıń kólemi bolıp tabıladı. Oǵan tekstlerdegi bárshe sózler menen sóz formaları kiredi.

F_i - bolsa hár bir sóz formalarınıń qaytalanıw jiyiligi bolıp esaplanadı.

Al f_i bolsa hár bir sóz formanıń salıstırmalı jiyiligi bolıp tabıladı.

I-IV klass sabaqları	N	Fi	Fi
I-klass qaraqalpaq tili sabaqlığı	8360	2037	0.2437
II-klass qaraqalpaq tili sabaqlığı	12549	3635	0.2897
III-klass qaraqalpaq tili sabaqlığı	15520	5337	0.34388
IV-klass qaraqalpaq tili sabaqlığı	31906	7490	0.2348

Bul tablica I-IV klass qaraqalpaq tili sabaqlıqlarındaǵı tekstlerindegi ushırasqan sóz formalarınıń salıstırmalı jıyılıklarınıń kvantitativlik muǵdarı kórsetilgen. Bunda salıstırmalı jıyılıklardıń kórsetkishi birinshi klasstan tórtinshi klassqa deyin kóterilip baradı. Biraq tórtinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵındaǵı tekstlerdegi salıstırmalı jıyılık birden páske túsip, hátte birinshi klasstanda tómenlep ketedi. Bunıń tiykarǵı sebebi 4-klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵı tekstleriniń kóleminiń 1,2,3-klasslarǵa qaraǵanda sóz qollanıslar kóleminiń birden ósip ketiwleri menen tıǵız baylanıslı boladı. Atap aytqanda 4-klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵınıń sóz qollanıslar kóleminiń birinshi klassqa qaraǵanda 3,81 esege, ekinshi klassqa qaraǵanda 2,54 esege, al úshinshi klassqa qaraǵanda bolsa 2,06 esege kóp bolıwları menen baylanıslı degen juwmaqtı shıǵarıwımızǵa boladı eken. Mine bunday túrdegi juwmaqtıń shıǵıwınıń ózi tekstlerdiń salıstırmalı jıyılıklarınıń anıqlanıwlarınıń ózi izertlewlerdiń kvantitativlik tipologiyasında áhmiyetke iye degen juwmaqtı shıǵara alamız.

3.14. Baslawısh klass ana tili sabaqlıqları tekstleriniń kvantitativlik

tipologiyasındaǵı sintetizm.

Til hám matematika arasındaǵı izertlew metodlarındaǵı qarama-qarsılıqlar sıyaqlı baslawısh bilimlendiriw sabaqlıqların lingvo-matematikalıq modellestiriw jumısların ámelge asırıw óz sheshimin kútip turǵan mashqalalardıń biri bolıp qalmaqta. Usıǵan baylanıslı tekstlerde kvantitativlik - tipologiyalıq izertlew jumıslarınıń maydanın keńeytirip barıw jumısları házirgi kúnde orın alǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp qalmaqta. Solardıń ishinde kvantitativ tipologiyalıq izertlewlerde sońǵı waqıtlarda tekstlerdiń ráń-báreńlik dárejesin anıqlawda sintetizm koefficientlerin esaplaw, izertlewshilerdiń názerine túskenligi atap ótiwimiz orınlı. Bul koefficient tómendegi formula arqalı ańlatıladı:

$$\text{Sint} = \frac{\frac{L_s}{f}}{N} \cdot 100\%$$

Bul formulada N-izertlenilip atırǵan tekstlerdiń ulıwma kólemi. Bul kólemge teksttegi bárshe sóz qollanıwların óz ishine aladı.

$L_{s/f}$ - izertlenilip atırǵan teksttegi ushırasqan sóz formalar sanı.

Sint - sintetiz koefficienti.

Kvantitativ tipologiyalıq izertlewlerde sintetizm koefficienti hár qıylı janrlarda bir qıylı emesligi anıqlandı. Atap aytqanda bunday túrdegi teńsizlik tómendegi ańlatpanıń júzege kelgenlikleri málim boldı:

$$\text{Sint}_{\text{epos}} < \text{Sint}_{\text{romon}} < \text{Sint}_{\text{gazeta}} < \text{Sint}_{\text{jurnal}} < \text{Sint}_{\text{poeziya}}$$

Jurnallardıń túrleri	$F_{0/q}$	Sint
Epos	5.24	19.07
Roman	4.26	23.46
Gazeta	4.07	24.59
Jurnal	3.88	25.75
Poeziya	3.18	31.46

Sintetizm kórsetkishlerin baslawısh bilimlendiriw sabaqlıqlarınıń tekstlerin klasslar boyınsha anıqlayıq

Klasslar boyınsha sintetizm koefficienti

8-keste

Sabaqlıqlar	$F_{0/q}$	Sint

1-klass sabaqlığı	ana tili	4.1	24.37
2-klass sabaqlığı	ana tili	3.4	28.97
3-klass sabaqlığı	ana tili	3	34.39
4-klass sabaqlığı	ana tili	4.3	23.48

Baslawış klass ana tili sabaqlıqlarınıń sintetizm koefficienti tómendegi teńsizlikler menen ańlatıw múmkin:

$$\text{Sint}(4\text{-klass}) < \text{Sint}(1\text{-klass}) < \text{Sint}(2\text{-klass}) < \text{Sint}(3\text{-klass})$$

Bul teńsizlikte birinshi, ekinshi hám úshinshi klasslardıń ana tili sabaqlıqlarınıń tekstlerindeki sintetizm koefficienti ósiw tártibinde jaylasqan. Al 4-klasstan ana tili sabaqlıqlarınıń tekstleriniń sintetizm koefficienti eń tómen kórsetkishke iye ekenligin kóremiz. Onıń tiykarǵı sebeplerin tómendegi poziciya boyınsha bahalasań boladı:

4-klass ana tili sabaqlıqları tekstleriniń kóleminiń birinshi klassqa qaraǵanda tórt esege jaqın kópligi, ekinshi klassqa qaraǵanda úsh esege jaqın kópligi, al úshinshi klassqa qaraǵanda úsh esege jaqın kópligi menen túsindirise boladı. Bunıń tiykarǵı sebebi izertlenilip atırǵan tekstlerdiń kólemi qansha ósken sayın ondaǵı siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birliklerdiń azayıp barıwları menen tıǵız baylanıslı boladı.

Álbette kvantitativlik izertlewler qaysı bir pán bolmasın, tiykarında

keñeytip barıwları maqsetke ılayıq bolıp esaplanadı. Kórip turǵanıımızday ana tili sabaqlıqlarınıń kólemleri belgili bir normadaǵı ósiw tártibine itibar berilmegenlikleriniń gúwası bolamız. Atap aytqanda 4-klass ana tili sabaqlıǵınıń kólemin belgili bir tártiptegi normada kemeytiriw zárúrlikleri sezilmekte.

Solay etip bizler baslawısh klass ana tili sabaqlıǵınıń tekstlerindeki sintetizm koefficientlerin anıqlay otırıp, kvantitativlik tipologiyadaǵı jańa maǵlıwmatlar menen tolıqtırıwǵa erise aldıq.

3.15. Jiyilikleri júz hám onnan artıq sóz formaları

Jiyilikleri júz hám onnan artıq sóz formaları 4-klass qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń tekstlerinde gezlesti. Olardıń ishindegi eń aktiv leksikalıq birlik sıpatında berin (F=306) feyili bolıp esaplanadı, al ekinshi aktiv leksikalıq birlik sıpatında hám (F=278) feyili bolıp esaplanadı.

Ulıwma alganda 4-klass qaraqalpaq tili sabaqlıǵınıń tekstlerinde jiyilikleri júz hám onnan artıq bolǵan 29 sóz formaǵa iye. Endi olardıń ishindegi eń aktiv 10 leksikalıq birliklerdiń dizimin keltireyik.

9-keste

I	Jiyilikleri F=100 den artıq bolǵan sóz formaları	Fi
---	--	----

1	Beriń-7	306
2	Hám-sh	303
3	Jazıń-7	278
4	Kóshirip-7	244
5	Shınıǵıw-7	244
6	Aytıp-7	207
7	Ol-4	200
8	Bir-a	174
9	Sózlerdiń-3	155
10	Túr-7	154

4-klass ana tili sabaqlıǵı tekstlerindeki eń aktiv 10 leksikalıq birliklerdiń qollanılıw jiyiliklerine názer salatuǵın bolsaq, onda olardıń ishinde basım kópshiligi feyil sóz shaqabın quraytuǵınlıǵın kóremiz. Atap aytqanda onıń eń aktiv onlıqtıń ishinde 60%in qaplaydı eken. Bunnan keyin kómekshi sóz - 10%, almasıq - 10%, sanlıq -10% hám atlıq - 10%in óz ishine alatuǵınlıqların kóremiz. Al basqa túrdegi sóz shaqapları yeń aktiv onlıqtıń ishinde ushıraspadı. Álbette keltirilip ótilgen bunday túrdegi procentlik kórsetkishlerdiń ózi kvantitativlik tipologiyaǵa múnásip bolǵan sıpatlaw sıpatında qarawǵa boladı.

Al bunday túrdegi aktivlik birinshi, ekinshi hám úshinshi klass qaraqalpaq tili sabaqlıqlarınıń tekstlerine názer salatuǵın bolsaq, onda 3-klassta 4 leksikalıq birliklerdiń júz hám júzden joqarı bolǵanlıqları ǵana bayqaldı. Al birinshi hám ekinshi klasslarda bolsa joqarıdaǵı atalǵan leksikalıq birliklerdiń birge birewinde ushıraspaǵanlıqların kóremiz. Júzege

kelgen bunday jaǵday, birinshi gezekte sabaqlıqlar tekstleriniń kólemleri menen tıǵız baylanıslı bolıp esaplanadı. Bul orında úyrenilip atırǵan sabaqlıqlardıń tekstlerin kvantitativlik - tipologiyalıq izertlewlerdi júrgizbesten aldın, olardıń kólemin esapqa alıw maqsetke muwapıq bolıp esaplanadı.

Juwmaqlaw

Baslawısh klass ana tili sabaqlıqlarım'ń tekstleri boyınsha birinshi márte kvantitativlik izertlewlerdi júrgiziw boyınsha tómendegi nátiyjeler alındı.

- Birinshiden aktiv ushırasatúǵın leksikalıq birlikler anıqlandı. Ádette bunday túrdegi eń aktiv sóz formaların anıqlanıwları birinshi gezekte klasslar boyınsha kvantitativlik jaqınlıqlar dárejesin anıqlaw múmkinshilikleri júzege keledi. Qalaberse tillerdi oqıtıwdıń statistikalıq metodlarında orın alǵan tiyimlestiriw, basqasha sóz benen aytqanda tillerdi qısqa múddet aralıqlarında oqıtıp alıw jaǵdaylarınıń jaratılıwlarında kútiledi.

Ekinshiden, baslawısh klass matematika sabaqlıǵınıń tekstlerindeki

siyrek gezlesetuǵın leksikalıq birliklerdiń aralıǵın anıqlaw jumısları ámelge asırıldı. Atap aytqanda izertlenilip atırǵan sabaqlıqtıń tekstlerinde siyrek gezlesetuǵın sóz formalar 70-72% aralıǵında jaylasatuǵınlıǵı anıqlandı. Bunday aralıqtan anıqlanıwı ana tili metodikasın oqıtıwda úlken áhmiyetke iye. Bunıń tiykarǵı sebebi, oqıwshılardıń ańlay almaytuǵın sóz hám sóz formaları siyrek gezlesetuǵın qatlamlarda jaylasatuǵınlıqları menen tıǵız baylanıslı bolıp qalmaqta.

Úshinshiden, izertlenilip atırǵan sabaqlıqtıń tekstlerinde hár bir sóz formalarınıń ortasha qaytalanıw jiyilikleri esaplanılıp shıǵıldı. Bunday túrdegi ortasha qaytalanıw jiyilikleri $3/4,3$ intervalda jatatuǵınlıǵı anıqlandı. Tekstlerdegi leksikalıq birliklerdiń ortasha qaytalanıw jiyilikleri qanshellik dárejede kishi bolsa, onıń rán-baráńlikleri sonsha bay bolıp keledi. Al egerde onıń ortasha qaytalanıw jiyilikleri joqarı bolǵan sayın tekstlerdiń leksikası sonshellik dárejede jarlı bolıp keledi. Ádette bunday túrdegi maǵlıwmatlarǵa iye bolıw arqalı baslawısh klass sabaqlıqlarınıń tekstlerin jetilistiriw zárúrliklerin ańlay alamız.

Tórtinshiden, baslawısh klass ana tili sabaqlıqlarınıń tekstleri boyınsha sóz formalarınıń salıstırmalı jiyilikleri esaplanıp shıǵıldı. Bunday túrdegi sóz formalarınıń salıstırmalı jiyilikler $0,23/0,34$ intervalında jatatuǵınlıǵı anıqlandı.

Bunday túrdegi maǵlıwmatlar tillerdi modellestiriw metodları arqalı izertlewlerde úlken áhmiyetke iye.

Besinshiden, izertlenilip atırǵan sabaqlıqlardıń tekstleri boyınsha sintetizm koefficientleri esaplap shıǵıldı. Nátiyjede bolsa baslawısh klass sabaqlıqlarındaǵı sintetiz koefficientleriniń teńsizlikleri keltirilip shıǵarıldı.

Solay etip birinshi márte baslawısh klass ana tili sabaqlıqları boyınsha kvantitativlik - tipologiyalıq izertlew jumısların alıp barıw arqalı ana tildi oqıtıw metodikalarına zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı alıwǵa erisildi.

Ádebiyatlar

1. Í.A.Karimov. «Ózbekstan XXI asirga intilmoqda» Toshkent, Ózbekstan 2000. 30-b.
2. Í.A.Karimov. « Barkamol avlod arzusi» Toshkent Sharq 1999.26-27-b.
3. Abdikarimov.B. hám basqalar. Termonologiyalıq sózliklerdiń kompyuterlik qori jáne onı paydalanıwdıń keleshegi. «Qazaq tiliniń kompyuterlik qorı» Almatı 1992, 9-12 b
4. Abdullaeva M. Boshlangıch ta'limda óqitish jarayoniga texnologik yondashuv «Boshlangıch ta'lim óqituvchilari forumi». Toshkent 2016. 19-20 b

